

# 04 49ste jaargang  
2017

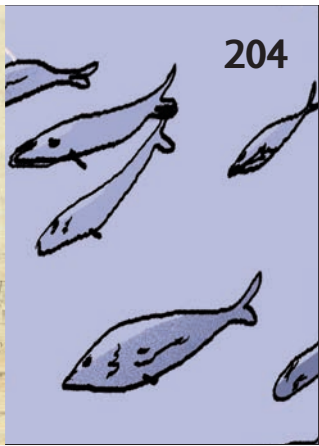
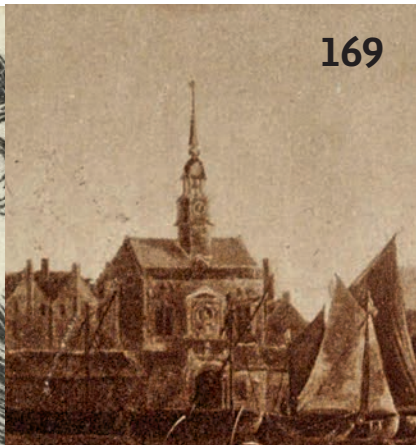
# HOLLAND

historisch tijdschrift

De nieuwe middeleeuwen



# Inhoud



---

## De nieuwe middeleeuwen

- 158**      **Redactioneel** | Holland in de late middeleeuwen: oude geschiedenis, nieuwe invalshoeken
- 160**      **Claudia Fris** | Preken en Boerden. Humor in de sproken van Willem van Hildegarsberch
- 169**      **Patrick Naaktgeboren** | Hoe dichterbij Dordt ... Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht
- 177**      **Rombert Stapel** | Holland rond 1500: een geografische verkenning van de Enqueste (1494) en Informacie (1514)

---

## Holland BLOC

- 186**      *Topstuk*  
**Ad Tervoort** | De Gregoriusmis
- 188**      *Beeldessay*  
**Anna Dlabáčová** | Lezen in kleur. Het Hollandse gedrukte boek in de overgangperiode van handschrift naar druk
- 196**      *Column*  
**Carin Gaemers** | *Game of Thrones* in Holland
- 198**      *Signalementen*  
Recensies van de boeken van Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* en Koos Havelaar en Marcel Teunissen, *Groote zoon van de stad. Adam Schadee. Stadsarchitect Den Haag 1891-1927*
- 199**      *Noten*
- 203**      *Over de auteurs*
- 204**      *Uithoek*  
**Ad van der Zee** | Hollandse vitten op Schonen

---

## Redactioneel | Holland in de late middeleeuwen: oude geschiedenis, nieuwe invalshoeken

Het gewest Holland heeft een lange en bewogen middeleeuwse geschiedenis. Veel van wat Holland maakt tot wat het is gaat terug op de middeleeuwen, of het nu gaat om iconische gebouwen als het Muiderslot en de Haagse Ridderzaal, landschapsvormende instituties als waterschappen of de zeer hoge verstedelijkingsgraad van het gewest. Toch krijgt die middeleeuwse geschiedenis aanzienlijk minder aandacht dan de glorieus tijd die Holland doormaakte in de vroegmoderne tijd, toen het één van de belangrijkste economische centra van Europa vormde, met wereldomspannende belangen en activiteiten. Ook in dit tijdschrift ligt de nadruk vaak op de Gouden Eeuw.

Wie aan Holland in de middeleeuwen denkt, denkt vaak aan de Hollandse graven, hun strijd om de macht met weerspannige adel, opstandige (West)Friezen, bisschoppen en andere naburige vorsten. Dat is begrijpelijk, want dat was dan ook meestal waar de contemporaine kronieken de meeste aandacht aan besteedden. Maar de middeleeuwse geschiedenis van Holland is natuurlijk veel meer dan de graven en hun soms *Game of Thrones*-achtige avonturen. Mediëvisten zijn zoals alle historici tegenwoordig veel breder geïnteresseerd en maken gebruik van tal van andere contemporaine bronnen of bekijken ze opnieuw vanuit een nieuwe invalshoek.

Met name de late middeleeuwen in Holland kunnen zich in een groeiende historische belangstelling verheugen. Dat is niet in de laatste plaats omdat de Hollandse bronnen nu eenmaal rijker vloeien vanaf de 14de eeuw, maar ook omdat mediëvisten en vroegmodernisten beseffen dat de glorieus tijd van de Gouden Eeuw wortels

heeft die terug reiken tot de 14de en 15de eeuw. De oorsprong van de burgerlijke en stedelijke samenleving van 17de-eeuws Holland ligt al in die eeuwen. Als het, bijvoorbeeld, gaat om het gebruik van de publieke ruimte verschilde veel bestuursbeleid in de vroegmoderne steden niet noemenswaardig van dat in de middeleeuwen. Het is dus hoog tijd voor *Historisch Tijdschrift Holland* om een themanummer te wijden aan juist deze periode in de geschiedenis van Holland.

Het kwam zo uit dat de Holland Scriptieprijs in 2015 werd gewonnen door twee jonge Leidse historici die onderzoek hebben gedaan naar aspecten van dat Hollandse verleden in de 15de eeuw. Hun scripties hebben zij omgewerkt tot artikelen voor dit nummer dat in het teken staat van nieuwe manieren om naar dat Hollandse middeleeuwse verleden te kijken. Claudia Fris bijt de spits af met haar onderzoek naar humorisme in het werk van de rond 1400 actieve sprookspreker Willem van Hildegaersberch. Zij laat zien aan de hand van de bewaard gebleven teksten van deze voordrachtskunstenaar hoe men vast kan stellen wat middeleeuwers grappig vonden. Ook al lijkt zijn werk naar onze moderne maatstaven vaak zwaar filosofische en morele kost, er viel bij nader inzien toch ook echt wat te lachen. Patrick Naaktgeboren laat vervolgens in zijn bijdrage zien hoe men in 15de-eeuws Dordrecht poogde de stedelijke ruimte open en schoon te houden. Stedelijke overheden in de late middeleeuwen deden bepaald niet aan gedachteloos *laissez faire*, maar grepen rustig in op microniveau als dat noodzakelijk was om de stad leefbaar te houden. Het beeld van de sme-



rige middeleeuwse stad zoals dat bijvoorbeeld oprijst uit de stripreeks *Van Nul tot Nu* behoeft op zijn minst nuance.

Het onderzoek naar 15de-eeuwse humor en hygiëne zijn voorbeelden van nieuwe invalshoeken van waaruit de middeleeuwse bronnen worden bestudeerd. Dat geldt ook voor de derde bijdrage van de hand van Rombert Stapel, waarin hij laat zien hoe digitale technieken kunnen worden toegepast in het toegankelijk maken en ontsluiten van bronnen als de *Enqueste* van 1494 en de *Informacie* van 1514. Deze twee grote onderzoeken van de grafelijke regering naar de staat van Holland leveren bovendien zo nieuwe gegevens op over zaken als bevolkingsdichtheid en de spreiding van adel en geestelijkheid over het graafschap.

Ook in het Holland Bloc blijven we met name in de 15de eeuw. Anna Dlabáčová wijdt haar

beeldessay aan de vroegste gedrukte boeken op Hollandse bodem. Zij laat zien hoe men door de individuele kenmerken van deze boeken te bestuderen meer te weten kan komen over haar gebruikers. Het Topstuk door Ad Tervoort wijst daarentegen op een, meer traditionele, Hollandse schat in het Utrechtse Catharijneconvent, een altaarstuk dat ons meer vertelt over de religieuze gedachtewereld van 15de-eeuwse Hollanders. In haar Column breekt Carin Gaemers een lans voor het filmisch potentieel van de Hollandse graven, zoals de roemruchte laatste, Jacoba van Beieren. De Uithoek van Ad van der Zee brengt ons tenslotte ver buiten de grenzen van het graafschap, naar de Hollandse haringvaarders in het Scandinavische Schonen. Het moge duidelijk zijn: ook de traditie van de Hollandse Nieuwe heeft lange, middeleeuwse wortels.

Henk Looijesteijn, Jeanette Kamp  
en Carin Gaemers



Afb. 1 *Game of Thrones* in Holland: graaf Jan van Beieren (ca. 1374-1425) betwistte zijn nichtje Jacoba de grafelijke troon, regeerde vanaf 1418 uit Den Haag, maar liet het leven doordat zijn gebedenboek met vergif werd bestreken. Zijn hofschilder Jan van Eyck (c. 1390-1441) tekende hem (rechts van het midden, met een valk op de arm) tussen 1422 en 1425 in zijn Haagse glorie dagen, vissend met zijn hovelingen. Ingekleurde tekening, collectie Het Louvre.

# Preken en Boerden

## Humor in de sproken van Willem van Hildegaersberch

De gedichten van de 14de-eeuwse sprookspreker Willem van Hildegaersberch lijken op het eerste gezicht een serieus karakter te hebben. Ze behandelen ernstige onderwerpen zoals de dood, onrechtvaardigheid en politieke onrust. Toch wees literatuurhistoricus Theo Meder ook op humoristische passages in de sproken. Dit artikel werkt die gedachte verder uit door de sproken in hun context te plaatsen, onder andere van de geldende genreconventies van middeleeuwse boerden. Door de vergelijking met deze korte, grappig bedoelde verhaaltjes, ontstaat een genuanceerd beeld van de humor in Willems sproken. Ook filosofische theorieën over de lach van bijvoorbeeld de denkers Morreall en Monro en een aantal veelvoorkomende motieven in middeleeuwse humor werpen een nieuw licht op verschillende passages.

### Inleiding

Weinig verschijnselen zijn meer aan tijd, plaats en sociaal milieu gebonden dan humor. Het doel ervan is misschien ook juist om op een komische manier commentaar te leveren op direct herkenbare actualiteit. Humor bevestigt bovendien de groepsidentiteit van het gezelschap dat de grappen herkent en waardeert, door het gevoel van gedeelde waarden te versterken. De ambigue relatie tussen de grappenmaker en degenen op wie de humor is gericht, verleent humor een gelaagd karakter. Dit karakter en de door actualiteit bepaalde context maken de studie van humor in het verleden buitengewoon ingewikkeld. Toch is het de moeite waard om de uitdaging hiertoe aan te gaan, want humoristische teksten vormen een unieke ingang tot de

ambities, referentiekaders en culturele codes van een maatschappij of sociale groep.<sup>1</sup>

Deze bijdrage is gericht op de humor in de gedichten van de bekende sprookspreker Willem van Hildegaersberch, die in de tweede helft van de 14de eeuw regelmatig optrad in Holland. Afkomstig uit Hillegersberg begon hij zijn carrière in de jaren tachtig van de 14de eeuw. Willem zal aanvankelijk een armoedig bestaan hebben geleid als rondreizende sprookspreker, want hij was afhankelijk van opdrachtgevers en van de vrijgevigheid van zijn gehoor, dat hem pas achteraf betaalde. Hij moest daarom rekening houden met de wensen van zijn publiek en zijn toehoorders niet te veel tegen de haren in strijken. Bij het gebruik van humor hield hij daar



Afb. 1 Albrecht van Beieren (1336-1404), graaf van Henegouwen en Holland, was een van de grootste opdrachtgevers van Willem van Hildegarsberch. Portret door Cornelis Visscher (1653). Collectie Haags Gemeentearchief.



ongetwijfeld rekening mee.<sup>2</sup>

Willems publiek was divers: hij trad op voor de hertog van Gelre, stadsraden, kerkelijke instellingen, particulieren en hofkringen. De hoofse literaire context waarbinnen hij opereerde, is goed bekend uit Frits van Oostroms studie *Het woord van eer* uit 1987: volgens Van Oostrom was de vorstelijke of adellijke herberg de natuurlijke omgeving van sprooksprekers.<sup>3</sup> Willem had echter voor iedere gelegenheid wel een geschikte sproke in zijn repertoire. Dit genre, waarbij de berijmde teksten van betogend of verhalend

karakter waren, beleefde haar bloeitijd tussen ongeveer 1350 en 1425. Sproken behandelden tal van onderwerpen en konden worden voorgedragen bij huwelijken, carnavalsviering, gildefeesten, jaarmarkten of in besloten adellijke kring – eigenlijk overal waar iets te vieren viel.<sup>4</sup> Toch waren ze niet altijd luchtig van inhoud. Willem behandelde bijvoorbeeld religieuze thema's, schuwde moeilijke onderwerpen niet en stelde maatschappelijke misstanden aan de kaak.<sup>5</sup> Zijn toon was hierbij niet mals: hij kon behoorlijk uithalen naar de *schalken*, slechteriken en bedrie-



Afb. 2 Over de sproke *Van den X geboeden* beweert Willem van Hildegarsberch dat hij deze heeft gemaakt in opdracht van de abdis van Rijnsburg. Dat die daadwerkelijk bestemd was voor een kloosterlijk publiek mag echter gezien de inhoud worden betwijfeld. Tekening van de ruïne van de Abdij van Rijnsburg door Johannes van Lexmond, ca. 1779-1838. Collectie Rijksmuseum.

gers, en naar de gierigheid die in zijn tijd leek te heersen. Hij riep mensen op om berouw te hebben van hun zonden en penitentie te doen.<sup>6</sup>

Willems sproken maken op het eerste gezicht dan ook geen lachwekkende indruk, maar toch stelde Theo Meder, die leven en werk van de sprookspreker uitvoerig heeft bestudeerd, de vraag naar humor in zijn sproken aan de orde. Meder ziet vormen van humor, spot, ironie en de hantering van de komische omkeringstechniek, maar noemt Willem toch vooral een ernstige dichter.<sup>7</sup> Als Hildegarsberch humor gebruikte, legde hij het er volgens Meder zo dik bovenop dat er vooral geen misverstand over kon bestaan dat hij schertste. De neerlandicus zegt bovendien nog enkele subtiele grappen in Willems repertoire te ontdekken, maar die opmerking werkt hij nauwelijks uit, omdat die voor de kern

van zijn onderzoek niet ter zake doet. Dit roept vragen op over het effect dat Willems optredens hadden op zijn toehoorders. Viel er wat te lachen voor hen, en zo ja, welke aspecten amuseerden hen dan en waarom? Helaas is het gelach van Willems publiek voor altijd verstomd en is er geen verslag van zijn optredens bewaard gebleven.

Wat we wel kunnen doen, is Willems teksten tegen het licht houden van wat we dankzij literatuurhistorisch en filologisch onderzoek weten van humor in Middelnederlandse teksten. Het werk van verschillende onderzoekers zal hierbij behulpzaam zijn, zoals het werk *Van de man die graag dronk en andere Middelnederlandse komische verhalen* van Eykman en Lodder, waarin ze enkele inhoudelijke kenmerken van laatmiddeleeuwse humor in de Lage Landen uiteenzetten.<sup>8</sup> De lach



is volgens hen het resultaat van het samenspel van verschillende komische tactieken én van de omstandigheden als voordrachtssituatie, de samenstelling van het publiek en de aangehangen maatschappelijke normen. Als belangrijkste komische procédés onderscheiden zij conflict en list, leedvermaak en erotische voorvallen.<sup>9</sup> Op welke manier Willem deze verschillende verteltechnieken in zijn werk toepaste zal in dit artikel nader worden onderzocht.

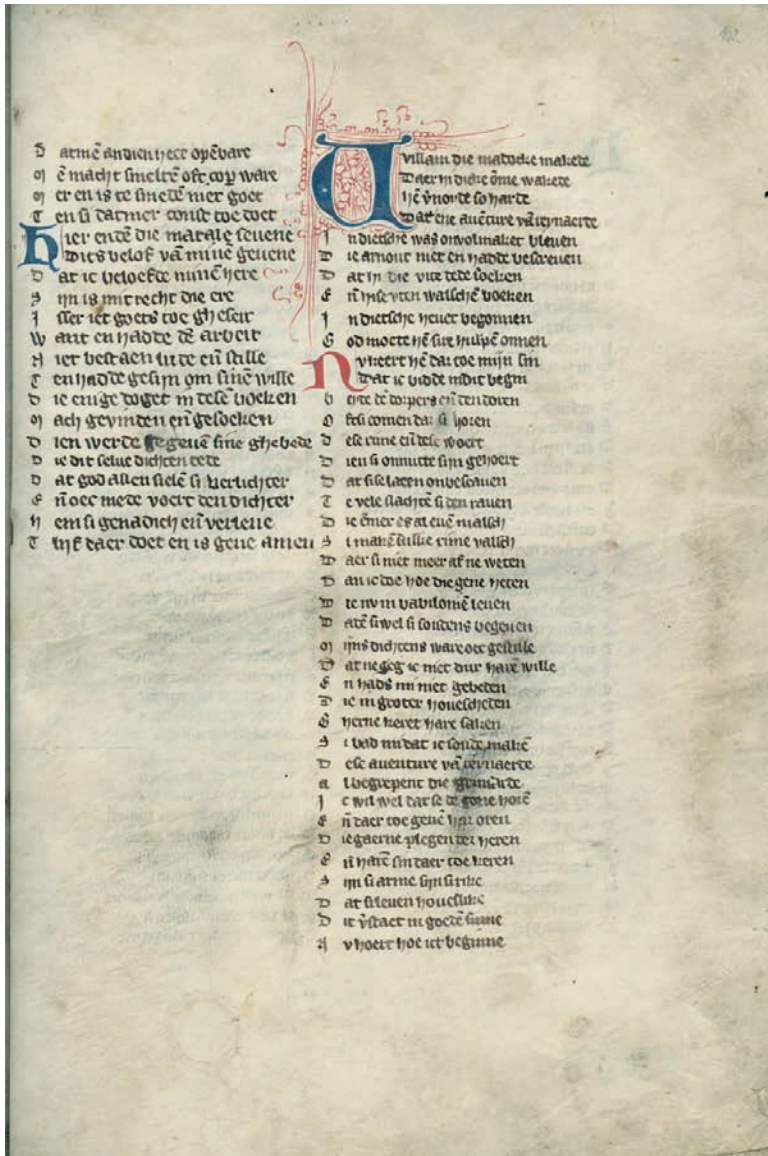
Het is aannemelijk dat Willem zich als spreker niet tot een enkel specialisme beperkte. Als sprekers strofische gedichten op hun repertoire hadden, zongen ze die misschien weleens. De Hollandse rekeningen van 1394 vertellen bijvoorbeeld over een knecht, geheten 'die Wilde Vos', die 'sanc ende dichte voir minen here'.<sup>10</sup> Verder moest een verteller ook enigszins kunnen acteren. Hij gebaarde bij zijn verhaal en speelde met zijn mimiek en stem. Zo bracht hij zijn vertelling tot leven: hij kon de bedoelde interpretatie van het verhaal verduidelijken of een dubbele lading aangeven. Ogenschijnlijk serieuze uitspraken kon hij op deze manier relativeren, bijvoorbeeld in de moraal, het gedeelte waarmee komische versvertellingen vaak afsloten. Misschien gebruikte hij ook attributen, zoals sommige onderzoekers vermoeden.<sup>11</sup> Helaas is behalve de tekst alles van de voordrachten verloren gegaan. Toch valt er op basis van de tekst al een heleboel over Willems humor te zeggen.

### Leedvermaak

Een van de meest bekende verteltechnieken die we terugvinden in middeleeuwse gedichten en verhalen is het gebruik van leedvermaak. De eerste sproke waarin Meder humor ontdekte – *Van Reynaert ende van Aven* – is een goed voorbeeld van de manier waarop vertellers gebruik maakten van leedvermaak om hun boodschap over te brengen aan het publiek. Reinaert de vos probeert hierin een ekster met list uit een boom te lokken om hem op te eten, maar de ekster heeft hem door en zorgt ervoor dat een stel jachthonden Reinaert flink te grazen neemt.

Meder noemt dit een staaltje van Reinaerdiaanse humor, zoals hij die ook terugziet in de sproke *Vanden serpent*.<sup>12</sup> Deze verhaalt van een slang die vastzit in de scheur van een boom. Een ridder bevrijdt de slang, die hem vervolgens een dodelijk giftige beet toedient. De ridder is diep verontwaardigd, maar de slang beweert alleen maar naar zijn natuur gehandeld te hebben. De twee gaan op zoek naar een onpartijdige rechter, die ze uiteindelijk vinden in Reinaert de vos. Hij stelt voor om terug te keren naar de oorspronkelijke situatie, zodat hij goed kan beoordelen wat er is gebeurd. Dus zuigt de slang het gif terug en laat hij zich weer vastzetten tussen de helften van de boom. Hij komt echter bedrogen uit, want de ridder gaat ervandoor op zijn paard en Reinaert lacht de slang in zijn gezicht uit.

In deze Reinaerdiaanse sproken gaf Willem van Hildegarsberch leedvermaak een prominente rol. Hij bleef hiermee binnen de gebruikelijke grenzen van de middeleeuwse humor, want die was niet altijd zachtzinnig. In Willems tijd lachten mensen graag om ongemakkelijke situaties die het gevolg waren van conflicten en listgebruik: verkleedpartijen, soms met travestie, afranselingen, verwondingen, verkrachtingen en vernederingen met poep en ontbloot achterwerk bijvoorbeeld.<sup>13</sup> Luisteraars konden plezier beleven aan het ongelukkige lot van personages, omdat die het tegendeel vormden van een ideaal; zij overtraden bepaalde regels, die het publiek van de verhalen juist gerespecteerd wilde zien. Zo konden echtgenotes die hun man bedrogen op weinig sympathie van het publiek rekenen, net als lafaards, dieven, dronkaards, luiaards, mietjes, onkuise geestelijken en gierigaards. Zij eindigden als de verliezers, omdat ze stommelingen of huichelaars waren.<sup>14</sup> Dit kon echter alleen een lach uitlokken als het binnen een komische omlijsting was geplaatst en het publiek geen sympathie of medelijden voor de personages voelde. Hun ongeluk moest het resultaat zijn van eigen foutief gedrag. Vertellers konden de minachting bij het publiek bevorderen door het verdorven karakter van de personages te benadrukken.<sup>15</sup>



Afb. 3 Openingspagina van *Van den vos Reynaerde* in het Dycksche handschrift, ca. 1375, Universitäts- und Landesbibliothek Münster, Ms. nr 381, f. 102r. De humor rond de vos was niet alleen in dit werk terug te vinden.

Hildegarsberch plaatste op deze manier Reinaert in een kwaad daglicht in *Van Reynaert ende van Aven*: hij spreekt op vriendelijke toon, maar heeft moordlustige plannen.<sup>16</sup> Ook de slang in *Vanden serpent* staat er niet mooi op.

### Scabreuze humor, spot en ironie

Naast leedvermaak hadden middeleeuwse dichters en vertellers ook andere technieken tot hun

beschikking om hun publiek te vermaken. Een daarvan was de scabreuze – seksueel getinte – humor. Een voorbeeld hiervan vinden we terug in Hildegarsberch's *Vanden monick*. Het verhaal gaat over een broeder, die tijdens de biecht van een mooi jong meisje het kuisheidsgebod uit het oog verliest. Het meisje wordt zwanger en de broeder dreigt zijn goede naam te verliezen. Gelukkig komt de duivel hem in



vermomming een voorstel doen: hij zal tijdelijk zijn *voerghestel* wegnemen, zodat er niets meer tussen zijn benen te zien zal zijn. Zo zal de broeder kunnen bewijzen, dat hij het meisje niet bezwangerd kan hebben. De broeder gaat akkoord en brengt zijn argument die zondag op de preekstoel meteen naar voren. Hij slaat zijn pij op om heel de gemeente zijn lege plek te tonen, maar juist op dat moment zet de duivel zijn penis terug, *stiver ende harder* dan tevoren.

Deze sproke past in een lange traditie van scabreuze humor. Le Goff noemt erotische componenten zelfs de belangrijkste steunbalken van het lachen in de middeleeuwen. Dit gaat zeker op voor het genre van de *boerden*, waartoe Willems sproke *Vanden monick* behoort.<sup>17</sup> Deze Midelnederlandse komische versvertellingen kenmerken zich door personages die zich uit een

ongemakkelijke conflictsituatie moeten redden, relatief vaak samenhangend met erotiek.

Het gebruik van figuurlijke omschrijvingen kon in dit soort verhalen het plezier nog vergroten. Willem duidde in *Vanden monick* de geslachtsdelen en geslachtsgemeenschap bijvoorbeeld verhuld aan met opzettelijk grappige beeldspraak:

‘Entie broeder diende hoir mit half sesse/  
Ende si verstont van sijre lesse/ Tpater  
noster entie crede,/ Soe dattet wide van ha-  
ren clede/ Begonde te vollen in die zyden’.<sup>18</sup>

De uitdrukking *half sesse* voor het mannelijk geslachtsdeel wisselde Hildegaersberch verderop af met *touwe*, *voerghestel*, *ghestelle* en *evenoude*. Verder vergeleek Willem de kans op bevruchting



Afb. 4 Scabreuze humor speelde een belangrijke rol in de beeldspraak van de middeleeuwen. Prent van een mannelijke en een vrouwelijke nar, beiden met zotskap en ezelsoren. De man heeft als attribuut een bovenmaatse fallus in zijn handen. Hans Sebald Beham, ca. 1510-1550, collectie Rijksmuseum.

tijdens de gemeenschap nog met een dobbelspel: 'Mar op twee tarninghen van deus aes/ Soe loopt wel menichwerf een sijs'.<sup>19</sup> *Deus aes* was de laagst mogelijke worp bij het dobbelspel en *sijs* de hoogste: een ironisch op te vatten geluk bij een ongeluk dus.<sup>20</sup>

Willem gebruikte tal van woordvarianten voor het seksuele, liet aanduidingen kort op elkaar volgen en voegde extra, voor het begrip van het verhaal overbodige omschrijvingen toe. Dit is opvallend, want in andere komische versvertellingen ontbreken gedetailleerde beschrijvingen van de geslachtsorganen of van de geslachtsdaad. Lodder noemt in zijn proefschrift *Lachen om list en lust* zelfs slechts drie boerden waarin het mannelijk geslachtdeel bij name genoemd wordt, waaronder *Vanden monick*. Hildegaersberch was er bepaald niet zuinig mee.<sup>21</sup>

Waren deze openlijk seksuele formuleringen voor Willems toehoorders ook grappig, of was seks voor hen een onderwerp als alle andere? Sociologen en cultuurhistorici hebben in het verleden wel beweerd, dat het middeleeuwse schaamtegevoel minder sterk was dan tegenwoordig.<sup>22</sup> Willems scabreuze opmerkingen zouden in dit geval minder normoverschrijdend zijn en minder grappig. Maar deze opvatting is niet geheel houdbaar, omdat we in andere middeleeuwse literatuur wel degelijk terughoudendheid op seksueel gebied tegenkomen. Het hoofse decorum vereist bijvoorbeeld een afgesloten locatie, waarin de geliefden zich terugtrekken. Het is moeilijk om precies te bepalen waar de grens tussen fatsoenlijk en onbetamelijk in de late middeleeuwen liep, maar waarschijnlijk overschreed Willem haar dus in zijn gedichten. Het gebruik van scabreuze humor komt in boerden in ieder geval zo vaak voor, dat we er zeker van mogen zijn dat het een komisch effect sorteerde.<sup>23</sup>

In het thema van de geile monnik schuilt volgens Meder ook spot richting de geestelijkheid.<sup>24</sup> Door het gewijde te verbinden met weinig verheven gedragingen, kon hij de grootst mogelijke tegenstelling neerzetten. Hier valt

echter nog aan toe te voegen, dat Willem zich niet beperkte tot milde spot, maar ook met hardere woorden uithaalde naar de geestelijkheid, zoals in *Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden*. 'Want leven si wel, si leren bet', spreekt Willem daar. Het is duidelijk dat de leer van de broeders vromer is dan hun eigen leven.<sup>25</sup> Hij noemt de geestelijke leiders blinden die de zienden leiden en zich totaal belachelijk maken.<sup>26</sup> In *Van mer* eert Willem hen met een sarcastische lofzang: geestelijken verlangen niet meer te bezitten dan hun toekomst. Zij verlichten het leven van hun parochianen door absolutie te verlenen naar waarheid en niet om het geld. Ze vermijden ieder onrecht en er komt geen leugen over hun lippen. Iedereen prijst hun rechtvaardigheid: 'Mer [maar] is woort dat luttel vroemt!<sup>27</sup> Ook de *scalken* laat Willem uitlachen door zijn publiek. Een bijzondere sproke in deze categorie vormt *Vanden waghén*, die zich toespitst op omkoping. De verliezer van een rechtszaak maakt zich hierin belachelijk door tevergeefs zijn geschenken aan de rechter terug te vragen.<sup>28</sup> Zo stelde Willem allerlei maatschappelijke misstanden op een komische manier aan de kaak.

### Incongruentie en dwazen

Mensen zijn in een geordende wereld gewend geraakt aan bepaalde patronen. Als ze iets tegenkomen dat zich daar niet naar voegt, moeten ze lachen vanwege de zogenaamde incongruentie, stellen onder anderen de filosofen D.H. Monro en John Morreall.<sup>29</sup> Op grond van dit criterium voor het lachwekkende blijken meer van Willems verzen komisch te zijn. Willem stelt zich in zijn gedichten bijvoorbeeld voor, hoe het zou zijn als overspelige vrouwen een bel om hun nek droegen, als een man de zon in een kist wilde stoppen, als een herbergier zijn gasten vlak voor zonsondergang weg zou sturen of als iemand water zou putten met een bodemloze emmer.<sup>30</sup> Ook de wending van een verhaal kan onverwacht komen, zoals *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert* demonstreert. De proloog van die sproke wekt de verwachting van een serieuze religieuze





Afb. 5 Carnaval 1963. Prins Wannes 1 doet zijn intocht in Bergen op Zoom, 24 februari 1963. Bakhtin zag het carnaval, dat ook tegenwoordig de maatschappelijke hiërarchie nog op zijn kop zet, als onderdeel van de humoristische cultuur. Bron: collectie Eric Koch, Nationaal Archief. Fotocollectie Anefo.

verhandeling, maar vervolgens ontspint het verhaal zich tot een boerde over een priester die zich laat omkopen. Een jonge dief belooft en bezorgt hem een halve zij spek, maar later ziet de priester dat zijn eigen varken hiervoor is gestolen!<sup>31</sup>

Hildegasberch maakte hier gebruik van een geliefd komisch thema uit zijn tijd: de omkeringstechniek. Het publiek kreeg daarbij een komisch voorbeeld van hoe het niet moest.<sup>32</sup> Michail Bakhtin heeft deze omkering beschreven als een humoristische cultuur, die in de late middeleeuwen een tegenwicht bood aan de officiële cultuur van kerk, leenstelsel en politiek.<sup>33</sup> Zoals duidelijk naar voren komt tijdens de viering van het carnaval, toonde humor de mogelijkheid van een tweede leven, buiten het officiële bestel. In boerden zien we de omkeringstechniek regelmatig terug in de vorm van een rolomkering,

zoals in de boerde *De clericis et rustico*, waarin een boer twee klerken te slim af is.<sup>34</sup>

Een ander humoristisch procedé in de middeleeuwen was het uitlachen van dwazen. Dit was eigenlijk een felicitatie van de lacher aan zichzelf: gelukkig ben ik niet zo! Hobbes beschreef deze vorm van humor al in de 17de eeuw, en is daarin later gevolgd door onder anderen Morreall.<sup>35</sup> Aan de hand van deze theorie is er heel wat humor in de gedichten van Hildegasberch te vinden. Regelmatig heeft hij het over dwaze, slechte of goddeloze mensen, waarbij vergeleken zijn publiek zich op de borst kon slaan. Een voorbeeld hiervan vinden we in *Van hoede*. Een jongeman liep eens over een weg van harde stenen, kin omhoog en zelfingenomen glimlachend. Maar plotseling viel hij over een nauwelijks omhoogstekende steen, zodat hij van pijn naar huis terug moest keren. Hij is een ty-

pische belachelijke persoon, omdat hij zichzelf onterecht heel wat vindt.<sup>36</sup> Maar Willem laat zich ook zelf uitlachen door het publiek, met verhalen over zijn eigen domheid en onwetendheid toen hij jong was. Soms maakte Willem ook toespelingen, waardoor zijn luisteraars mogelijk elkaar uitlachten, bijvoorbeeld over altijd kletsende vrouwen en ouderen die jong willen lijken.<sup>37</sup>

### Conclusie

De gedichten van Willem van Hildegarsberch lijken op het eerste gezicht een serieus karakter te hebben. Ze behandelen veel zwaarmoedige onderwerpen, zoals de dood, politieke onrust en corruptie. Na een luchtige opmerking eiste Willem de aandacht vaak meteen weer op voor iets van serieuzer aard. Toch konden Willems toehoorders zeker om zijn voordrachten lachen. Hij wisselde ernstige boodschappen met een humoristische noot en humoristische sproken over serieuze zaken af. De humor die Meder al in Hildegarsberchs sproken vermoedde, is in dit artikel bevestigd en uitgebreid. Door verschillende passages in hun context te plaatsen, van de geldende genreconventies van middeleeuwse boerden bijvoorbeeld, maar ook door andere veelvoorkomende motieven in middeleeuwse humor erbij te betrekken, blijkt dat het gebruik van humor door Willem in zijn werken veel breder en centraler was dan dat tot nu toe is aangenomen.

Willem maakte uitvoerig gebruik van het

middeleeuwse komische motief van de dwaas en maakte zijn publiek aan het lachen door onzinnige en rare situaties te schetsen, zoals mensen die in het water vielen of struikelden over een steen die nauwelijks uitstak. Ook de dichter zelf konden ze uitlachen of elkaar. Dit waren weliswaar kleine grapjes tussendoor, maar binnen het kader van Willems serieuze verhandelingen kunnen ze erg verfrissend zijn geweest. Ze laten ons bovendien iets van de humoristische tegencultuur zien, die Bakhtin signaleerde en die nog maar weinig is onderzocht. En dan is alleen nog maar de tekst aan bod gekomen: misschien school er in Willems stem, gezichtsuitdrukking, gebaren en attributen meer humor dan historici en literatuurhistorici tot nu toe hebben gedacht.

Willem van Hildegarsberch heeft lange tijd bekend gestaan als een vrome, maatschappijkritische en vooral belerende spreker. Deze studie geeft aanleiding om dit beeld te wijzigen. Zeker, het lijkt te sterk geformuleerd om Willem te typeren als een humoristische dichter in het algemeen; zijn publiek zal hem niet altijd als grappenmaker hebben ervaren. Maar de grote populariteit van de dichter, alsmede de vele vrolijke voordrachtssituaties van zijn sproken, zoals bruiloften, jaarmarkten en hoffeesten, zijn begrijpelijker als we Willems humoristische kant ten volle weten te waarderen. Deze bijdrage is bedoeld als een aanzet tot verdere groei van die waardering.



# Hoe dichterbij Dordt ...

## Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht

**Steden hebben in de wereldgeschiedenis altijd een grote aantrekkingskracht op mensen gehad. Daartegenover heeft men ook behoefte aan voldoende leefruimte. Elke moderne stad probeert, de een succesvoller dan de andere, om een evenwicht hierin te vinden. In de late middeleeuwen werd Holland in rap tempo een geürbaniseerd gebied. De bevolkingsdichtheid in de steden, waaronder in Dordrecht, nam in een korte tijd sterk toe. Laatmiddeleeuwse stadsbesturen werden dan ook voor vergelijkbare uitdagingen, problemen en dilemma's gesteld als waar gemeenten heden ten dage mee te maken hebben. Een analyse van de overgeleverde rechtsbronnen maakt duidelijk dat Dordrecht omwille van politieke en sociaaleconomische redenen verschillende initiatieven ontplooiden ten aanzien van de invulling van de stedelijke ruimte. Het stadsbestuur was niet de enige actor die in dit proces een rol speelde: ook de stedelingen lieten hun invloed gelden.**

### Introductie

Het stereotype beeld van het dagelijks leven in de late middeleeuwen is dat steden praktisch onleefbaar moeten zijn geweest. Zo zou er chaos en wanorde in de steden hebben geheerst en zou men geen aandacht hebben besteed aan de stedelijke infrastructuur. Tevens is het gemeengoed dat iedereen in die tijd de regels, als die er al waren, aan zijn laars lapte. Bovendien zouden stadsbesturen niet bij machte zijn geweest om crises te voorkomen, maar waren zij slechts in staat om noodmaatregelen uit te vaardigen. Deze hardnekkige denkbeelden zijn echter voornamelijk gebaseerd op een eenzijdige analyse van het bronnenmateriaal en op het Verlichtingsdenken: het geloof in een lineaire vooruitgang.<sup>1</sup>

Het in de juiste historische context plaatsen van de keuren (stedelijke wetten) en gerechtsboeken (schepenbank) kan een duidelijker inzicht verschaffen in de overwegingen en keuzes van het stadsbestuur van Dordrecht op het gebied van stadsplanning.<sup>2</sup>

Vanwege de autonome bestuurlijke positie van steden in de late middeleeuwen konden stadsbestuurders zelf het stedelijk beleid bepalen en vormgeven. Zij waren onder meer verantwoordelijk voor de totstandkoming, de instandhouding en de uitbreiding van stedelijke voorzieningen. In dit kader hebben historici met name aandacht besteed aan laatmiddeleeuwse ontwikkelingen (12de–14de eeuw) in Engelse,



Afb. 1 Tekening door S. Fokke van de dijkdoorbraak en het onderlopen van de Grote Waard tijdens de Sint Elisabethsvloed op 18 november 1421, 1749. RAD, *Gemeentelijke prentverzameling*, inv. nr. 551\_11212.

Vlaamse en Italiaanse steden. Voor de Noordelijke Nederlanden wordt over het algemeen gesteld dat dit proces pas in de 16de eeuw vorm kreeg. Zoals uit dit artikel zal blijken, waren Dordtse stadsbestuurders al veel eerder bezorgd om de bouw van publieke werken en de afbakening van de publieke ruimte. De regels werden niet alleen van bovenaf door het stadsbestuur opgelegd, maar via klachten en rechtsgebruik konden stedelingen direct invloed uitoefenen op het stedelijk beleid.<sup>3</sup>

### **Stedelijk beleid van Dordrecht**

In de 14de eeuw maakte Dordrecht een economische groeispurt door en zou de stad uitgroeien tot een belangrijk handelscentrum. Als gevolg hiervan nam het aantal inwoners geleidelijk toe van ongeveer 6.000 in de 14de eeuw naar onge-

veer 10.000 in de 15de eeuw. De economische en demografische groei had tot gevolg dat de stedelijke infrastructuur een totaal ander aanzien zou krijgen. Daarbij speelden ook enkele catastrofes een belangrijke rol. In 1332, 1338 en 1457 werd Dordrecht opgeschrikt door stadsbranden die vanwege de brandgevoeligheid van de houten huizen en rieten daken grote schade aan de stad hadden toegebracht. Bij de wederopbouw vormde het verharderen van de muren en daken daarom ook een van de voornaamste prioriteiten. Verdere expansie van de stad werd door natuurlijke omstandigheden begrensd, omdat Dordrecht na de Sint Elisabethsvloeden in 1421 en 1424 een eiland was geworden. De consequentie van een groeiende bevolkingsomvang en een min of meer gelijkblijvend stedelijk oppervlak was dat men in de 15de eeuw zorgvuldig





Afb. 2 Plattegrond Dordrecht, omstreeks 1572 naar G. Braun en F. Hogenberg, RAD, Gemeentelijke prentverzameling, inv. nr. 552\_232442.

om moest gaan met de benutting en de verdeling van de beschikbare ruimte.<sup>4</sup>

Het stadsbestuur was sinds de toekenning van het stadsrecht rond 1200 bij machte om keuren uit te vaardigen. Deze wettelijke regels die op verschillende onderwerpen betrekking hadden, van handel tot brandpreventie, waren gebaseerd op het gewoonterecht en werden in een daarvoor bestemd register vastgelegd. Nadat het stadsbestuur een besluit had genomen, werd de nieuwe keur vanaf het stadhuis aan de toegestroomde bevolking afgekondigd. In een keur werden de gedragsnormen vastgelegd waaraan de stedelingen zich dienden te houden. Tegelijkertijd werd de hoogte van de boete bekend gemaakt als men de desbetreffende regel zou overtreden. Als de stedelingen een onderling conflict hadden, dan konden zij in het uiterste geval bij de lokale schepenbank hun recht pro-

beren te halen. Deze rechterlijke instantie deed ook uitspraken bij civiele geschillen. Op basis van jurisprudentie werden de keuren na verloop van tijd aangepast aan de rechtspraktijk. Met betrekking tot het opstellen van de keuren baseerde het stadsbestuur zich niet alleen op de al bestaande gewoonterechtelijke regels, maar ook op de toen geldende bouwtechnische inzichten.<sup>5</sup> Zoals nu nog steeds het geval is, bestond er toentertijd een spanningsveld tussen de regelgeving enerzijds en de dagelijkse praktijk anderzijds.

### Infrastructuur

Het stadsbestuur moest ten aanzien van de infrastructuur en ruimtelijke planning met een aantal zaken rekening houden. Als handelscentrum was het voor Dordrecht van belang dat de kooplieden hun waar eenvoudig op de daartoe bestemde plekken in de havens konden los-

sen. Het was noodzakelijk dat de verschillende havens op regelmatige basis werden uitgediept. Het stadsbestuur koos er uit financiële nood voor om havenuitdiepingsprojecten door middel van lijffrentenemissies te financieren. Enkele voorbeelden, zoals in 1452 en 1461, laten zien dat het stadsbestuur inderdaad erin slaagde voldoende middelen te vergaren zodat de werkzaamheden aan konden vangen.<sup>6</sup>

De grond die uit de uitgebaggerde havens kwam werd vervolgens gebruikt voor de versteviging van dijken. Het was de taak van de dienstmaagden om het resterende vuil bij elkaar te vegen, terwijl de mannen alles met behulp van

karren uit de binnenstad moesten verwijderen. Op deze manier werden de bewoners actief betrokken bij het onderhoud van de havens en de schoonmaak van de stad. Nadat het project was afgerond, verkondigde het stadsbestuur onder meer dat het ten strengste verboden was om vuilnis in de haven te deponeren. Deze maatregel had overigens niet alleen betrekking op de diepte van de haven, maar ook op het voorkomen van de verspreiding van miasma, oftewel ziekmakende lucht.<sup>7</sup>

De doorgang van het stratennetwerk en de grens tussen de publieke en private ruimte vormden voor het stadsbestuur eveneens belang-



Afb. 3 In deze stevige leren kافت werden alle uitspraken van de schepenbank gebundeld. RAD, Archief 1, inv. nr. 13.





Afb. 4 Aanblik op het Groothoofd en de Grote Kerk van Dordrecht in de 16de eeuw. Gezicht op Dordrecht van Albert Cuyp, RAD, *Gemeentelijke prentverzameling*, inv. nr. 552\_405891.

rijke aandachtspunten. Ambachtslieden mochten bijvoorbeeld geen voorwerpen, zoals molentenen, voor hun werkplaats of huis bewaren. Deze hinderlijke objecten moesten binnen drie dagen worden verwijderd.<sup>8</sup> Hetzelfde gold voor stedelingen die op de 'stede erve' een varkenshok hadden gebouwd. In 1447 werd bijvoorbeeld specifiek verwezen naar het gebied tussen de Gravenstraat en Putocstoren.<sup>9</sup> Daarnaast werden bewoners, en dan met name diegenen die aan de haven of in een van de hoofdstraten woonden, gecontroleerd door stedelijke ambtenaren op het laten uitvoeren van illegale verbouwingen. Het was bijvoorbeeld uit den boze om met een uitbouw de doorgang van de straat of de haven te belemmeren, zoals deze keur uit 1452 aangeeft:

Wart gecundigt uten kuerboeck die vijffte kuer van tymmeren. Hierop gebieden de guede luden ende waerscuwen allen tymmerluden ende metsellaers dat sij nergens

in der haven noch in der stedegravten op der stede erve en tymmeren noch en metzellen op alsulke boete als 't kuerboeck daeroff inhout ende correcxie van scepenen.<sup>10</sup>

Bij de uitvoering van het beleid moest het stadsbestuur de grenzen van de kerkdistricten in ogenschouw nemen. Deze zogeheten immuniteiten waren gebieden in de stad waar het stadsrecht niet van toepassing was. Dit had consequenties voor het bouwbeleid en de directe omgeving. Uit een akte uit 1432 blijkt dat het minderbroedersklooster en de buurman Jacop Aertssoen een geschil hadden over het scheiden van de waterafvoer en het gebruik van de erfscheidingsmuur. Nadat de schepenen de brieven hadden gelezen en advies hadden ingewonnen bij de reetrekken (landmeters) kwam de schepenbank tot een uitspraak. In het vervolg moesten beide partijen zich aan de opgelegde bouwnormen en afspraken conformeren. Het

klooster moest bijvoorbeeld jaarlijks een compensatievergoeding voor het gebruik van de erfscheidingsmuur van 25 Hollandse schellingen aan Jacop betalen. In de aktenboeken werden vergelijkbare vonnissen van de schepenbank in burenrrechtszaken opgetekend.<sup>11</sup>

### **Burenrelaties en -geschillen: de regulering van de stedelijke infrastructuur in de praktijk**

Stedelingen dienden zich niet alleen te houden aan de afbakening van de publieke ruimte, maar moesten ook de private eigendomsgrenzen van de burenr respecteren. In dit kader had het stadsbestuur richtlijnen opgesteld voor de aanleg van erfscheidingsmuren.<sup>12</sup> De disputen tussen burenr over bouwgerelateerde zaken die voor de schepenbank werden uitgevochten bieden veel informatie over de manier waarop stedelingen deze keuren interpreteerden en naleefden.<sup>13</sup>

Zo vormde de toegang tot huizen een belangrijk thema in burenr ruzies. In 1405 besloot de schepenbank dat Lodewijc Barner de 'loeve' (uitbouw) die hij deelde met zijn buurvrouw, opnieuw moest opbouwen. Als eis werd gesteld dat de nieuwbouw enkel uit twee verdiepingen mocht bestaan waarbij op de hoogste etage een schoorsteen gemetseld moest worden. Kennelijk had de buurvrouw hierdoor geen toegang meer tot de achterkant van haar huis, want er werd vastgelegd dat zij voor altijd gebruik mocht maken van de kelder, de onderste verdieping van de 'loeve'.<sup>14</sup>

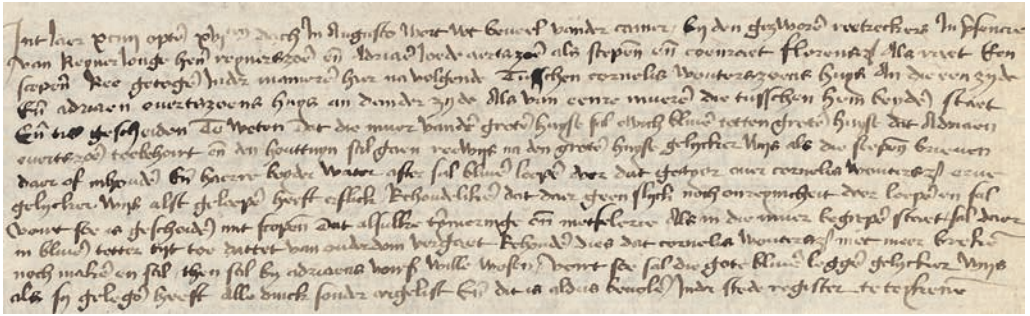
Tussen Reynout van Brakell en Jan van den Damme, wonende in de Gravenstraat, ging het dispuut in 1446 zowel over de plaats en de hoogte van de stenen muur als over de afvoer van het hemelwater. De erfscheidingsmuur zou in deze casus deels op beide erven komen te staan. De schepenen besloten dat Jan naar eigen inzicht tegen de muur aan mocht timmeren, omdat de afscheiding ook voor de helft zijn eigendom was. Daartegenover stond dat Reynout vrij was om de hoogte van de aanbouw te bepalen. Hij kreeg wel enkele verplichtingen opgelegd ten aanzien van de afwatering, maar dat was afhankelijk van het

uiteindelijke resultaat. Bij het overstijgen van Jans huis was Reynout verantwoordelijk voor de kosten van een goot. Bleef de aanbouw lager, dan moest Reynout ook zorg dragen voor de waterafvoer van zijn buurman.<sup>15</sup>

In 1494 speelde een soortgelijk geschil in de Houttuinen tussen Cornelis Wouterszoens en Adriaen Evertszoens. In deze casus kwamen de schepenen tot het besluit dat Adriaen gebruik mocht maken van de waterafvoer die via de erfscheidingsmuur op het erf van zijn buurman was aangelegd. Daarbij werd ook gelijk aangekend dat het niet toegestaan was om 'slijck' (modder) 'noch onreynicheit' (vuilnis) via de goot af te voeren.<sup>16</sup>

De ambachtlieden dienden eveneens rekening te houden met de bewoners in hun directe omgeving. Een voorbeeld hiervan is een akte uit 1503 waarin de rechten en plichten van Hubrecht Monnensoen en Jan Claessoen omtrent de erfscheiding op schrift werden vastgelegd. Klaarblijkelijk was er te weinig ruimte tussen Hubrechts oliemolen en Jans huis. De uiteindelijke beslissing van de schepenen was dat Hubrecht 'sijnen vrijen oessendrop' (druipruimte, ruimte tussen huizen) 'tot ewigen dagen hebben sall' en dat hij 'sijn vrij licht hebben sall tot ewigen dagen in den olymoelen' (oliemolen). Daartegenover was het voor Jan niet toegestaan om zijn terrein verder uit te breiden.<sup>17</sup>

Veel nijverheden waren gezien de aard van het werk aan het water gevestigd. Een casus uit 1577 laat zien dat dit soms tot problemen kon leiden. De bierbrouwers hadden voor de productie van bier 'schoon water' nodig. Dit werd niet regelrecht uit de haven geput, maar eerst tijdelijk opgeslagen in een waterput die langs de Nieuwe Haven stond. De veronderstelling was dat op deze manier de vieze elementen naar de bodem zouden zakken en er als gevolg van dit proces relatief 'schoon water' over zou blijven. Deze productiewijze vormde in 1577 echter geen garantie tot succes. De herbergiers brachten het bier terug naar de brouwer, omdat het stonk en ondrinkbaar was. Getuigen wezen de beschul-



Afb. 5 Hier wordt het geschil tussen Cornelis Wouterszoens en Adriaen Evertszoens toegelicht. RAD, Archief 1, inv. nr. 15: f. 84r.

digende vinger naar een nabij wonende verver, omdat hij met de verfresten het water in de haven zou hebben vervuild.<sup>18</sup>

### Organisatie van evenementen

De publieke ruimte was zo ingericht dat er verschillende pleinen in de stad waren waar markten gehouden konden worden. Het stadsbestuur wees plekken in de stad aan waar de marktkooplieden hun goederen mochten verkopen. Per keur werd bijvoorbeeld aangegeven waar de visverkopers al dan niet mochten staan. Voor de organisatie van de jaarlijkse Bamismarkt vaardigde het stadsbestuur in het kader van de openbare orde nauwgezette regels uit. Het was stedelingen bijvoorbeeld strikt verboden de straat waaraan zij woonden aan derden te verhuren. Tevens mochten schepen die beesten vervoerden, alleen op een bepaalde plek hun lading lossen.<sup>19</sup>

Markten waren drukbezochte evenementen die voor veel levendigheid in de stad zorgden. Andere bijzondere dagen waren de momenten waarop processies werden gehouden of wanneer een belangrijk persoon de stad aandeed. Pieter Govertszoon van Godewijck (1593-1669), een Dordtse onderwijzer, beschrijft in zijn kroniek *De beschrijvinghe van Dordrecht* hoe Keizer Maximiliaan in 1507 werd onthaald:

De geheele straet vant Groote Hooft, daer syn Majesteijt in quam, tot de Groote kerck was met alderhande bloemen bestroijt. De

huysen aen beyde syden met tapijten behangen, & groene tacken besteken, behalven de eere die hem publyckelick vande Magistraet bewesen wiert.<sup>20</sup>

Dit citaat doet denken aan Koningsdag 2015, waarbij de koninklijke familie ook bij het Groot-hoofd aanmeerde. Op deze bijzondere dag werden de positieve kanten van Dordrecht uitgelicht en aan Nederland gepresenteerd. Het achterliggende doel was om de stad te promoten voor de werkgelegenheid en het toerisme. Ter voorbereiding hierop werd er veel geld geïnvesteerd in de stedelijke infrastructuur. Het laatmiddeleeuwse stadsbestuur spaarde eveneens kosten noch moeite om een goede indruk op de keizer te maken. De intredes van hoogwaardigheidsbekleders gingen gepaard met alle ceremoniële egards. De keizer werd met zijn gevolg onder begeleiding van het luiden van de grote stadsklok luidruchtig verwelkomd. In samenhang met de uiterlijke versieringen wilde het stadsbestuur op deze manier de politieke en economische status van de stad benadrukken en naar buiten toe uitdragen.<sup>21</sup>

Ten behoeve van de organisatie van processies was het van belang dat de processieroute veilig en goed doorgankelijk was voor de gelovigen. Daarom moesten de bewoners in de desbetreffende straten eventuele uitbouwen, zoals varkenscotten, afbreken. Bovendien werden zij verantwoordelijk gesteld voor de kwaliteit van





Afb. 6 Portret van keizer Maximiliaan, uit Emanuel van Meteren's *Historie der Neder-landscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen*, 1614.

het straatwegdek voor hun huis. In 1450 kregen arbeiders de opdracht om schade aan het hout van de Grote Brug te herstellen zodat men veilig de brug kon passeren. Voor de stedelingen golden op de dag zelf strenge gedragsnormen. Zo was het verboden om tijdens de optocht wapens mee te nemen.<sup>22</sup>

Bij een ander religieus evenement had het stadsbestuur eveneens zeer strikte leefregels opgesteld. Tijdens een Jubeljaar konden normaal gesproken alleen de pelgrims die een Romereis hadden afgelegd, een volledige aflaat verdienen. Van februari tot en met april/mei 1452 was het voor de Dordtenaren en bezoekers van de stad ook mogelijk om in Dordrecht deze kerkelijke kwijtschelding van de boete te bemachtigen. Hiervoor moest men, naar analogie met de zeven Romeinse hoofdkerken, zeven Dordtse kerken bezoeken. Het stadsbestuur wilde een omgeving

creëren waarin de gelovigen tot bezinning konden komen. Daarom was het bijvoorbeeld niet toegestaan dat kinderen op straat speelden of dat er toneelspelen werden opgevoerd. Hondeneigenaren werden verzocht hun dieren binnenshuis te houden. Tevens mochten ongewenste personen, zoals prostituees, zangers en grappenmakers zich niet in de binnenstad vertonen. Op deze manier probeerde het stadsbestuur de stad te zuiveren van allerlei hinderlijke omgevingsfactoren.<sup>23</sup>

### Conclusie

Middeleeuwse steden worden in de populaire beeldvorming nog steeds weggezet als plekken waarin niet of nauwelijks werd nagedacht over de leefbaarheid van de stad. Deze bijdrage laat echter zien dat stadsbestuurders van het laatmiddeleeuwse Dordrecht wel degelijk een actief beleid voerden ten aanzien van het onderwerp stadsplanning. Men wachtte zeker niet totdat problemen zouden verergeren tot crises. Integendeel, men was zich terdege bewust van de effecten die het menselijk handelen op de stedelijke leefomgeving kon hebben. Daartoe werden de bestuurders ook enigszins gedwongen, omdat de stad te maken had met een groeiende bevolking en een min of meer gelijkblijvend stedelijk oppervlak. In dit verband waren de keuren een middel om de grenzen tussen de publieke en private ruimte te bewaken. Voor de handel en de organisatie van evenementen hadden het stadsbestuur, de stedelingen en de kooplieden er belang bij dat de infrastructuur op orde was. Soms leidde een meningsverschil over de bouwnormen tot een burengeschil dat voor de schepenbank beslecht moest worden, maar dit was alleen in uiterste gevallen vereist. De keuren en rechtszaken hebben mede de basis gelegd voor de vormgeving van de stedelijke ruimte in de late middeleeuwen. In de hierop volgende eeuwen konden de stadsbestuurders voortbouwen op het beleid van hun voorgangers.

# Holland rond 1500

## Een geografische verkenning van de *Enqueste* (1494) en *Informacie* (1514)

In dit artikel wordt onderzocht hoe de rijke hoeveelheid data uit de *Enqueste* en *Informacie* kunnen worden gekoppeld aan historische GIS-kaarten van het laatmiddeleeuwse graafschap Holland. Hierdoor ontstaan nieuwe mogelijkheden om demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen in het graafschap te bestuderen.

### Inleiding

Wie zich een beeld wil verschaffen van het graafschap Holland in de 15de en vroege 16de eeuw, kan er nauwelijks om heen: de *Enqueste* van 1494 en de *Informacie* uit 1514.<sup>1</sup> Beide teksten zijn haardtellingen, een type bron dat in de vroegmoderne tijd het dichtst bij een moderne census komt. Bijna alle vorsten in de Nederlanden lieten aan het einde van de middeleeuwen haard- of huistellingen uitvoeren, bedoeld om tot een verdeling van de belastingen te komen. Hun groeiende geldhonger betekende dat er gezocht werd naar effectieve manieren om belastingen te heffen. Goede informatievoorziening over de staat en rijkdom van de dorpen en steden onder het vorstelijk gezag was daarbij onontbeerlijk. Tegelijk boden de haardtellingen voor de lokale bestuurders een kans om allerlei eigen belangen bij de vorst onder het voetlicht te brengen. De *Enqueste* en *Informacie* staan bijvoorbeeld bol van de verzachtende omstandigheden die zij aandroegen, met als doel in de belasting lager te worden geschat.

De potentie van dit type bronnen is reeds vroeg onderkend, getuige de vele bronnenuit-

gaven, en veelvuldig zijn deze haardtellingen gebruikt voor bijvoorbeeld demografisch onderzoek, het bestuderen van armoede, of het bepalen van de urbanisatiegraad.<sup>2</sup>

Van deze haardtellingen behoren de *Enqueste* en de *Informacie* tot de meest uitgebreide en gedetailleerde in hun soort. Waar veel haardtellingen nauwelijks verder gaan dan precies dat, een telling van het aantal haardsteden, geven de twee Hollandse tellingen een veel bredere blik op de stand van het graafschap. Zo is er bijvoorbeeld informatie te vinden over het aantal parochianen dat ter communie is gegaan, de bezitsstructuren, de bestaansmiddelen, pachtgelden, dijkenonderhoud, en in het geval van de steden ook uittreksels van de stedelijke rekeningen. Ze kunnen zelfs als verre voorlopers worden beschouwd van de dorpsbeschrijvingen van latere eeuwen. Vooral een vergelijking met de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* dringt zich op, hoewel er geen aanwijzingen zijn dat deze bronnen daarvoor zijn gebruikt.<sup>3</sup> De rijkdom van de *Enqueste* en *Informacie* is niet bepaald onopgemerkt gebleven.<sup>4</sup> Vrijwel alle bevolkingsschattingen van

Holland in de 15de en 16de eeuw zijn tot de *Enquete* en *Informacie* te herleiden,<sup>5</sup> en zowel Van der Woude als Van Zanden hebben ze gebruikt om een indruk van de economische staat en beroepsstructuur van het graafschap te krijgen.<sup>6</sup>

Een van de tot nu toe weinig benutte mogelijkheden van de *Enquete* en *Informacie* is een combinatie van de data met digitaal kaartmateriaal. Dergelijke kaarten, met de grenzen van de parochies en jurisdicties in het graafschap Holland, bestonden niet of enkel in druk en zijn speciaal voor dit doel ontwikkeld.<sup>7</sup> Recente ontwikkelingen op het gebied van GIS, het *Geografische Informatie Systeem*, maken het namelijk mogelijk om de gegevens uit de *Enquete* en *Informacie* nauwkeurig geografisch te definiëren en om ruimtelijke patronen met de computer te

analyseren. Het gaat dan bijvoorbeeld om vergelijkingen van de gegevens met grondsoortekaarten, kaarten van transportwegen, of het koppelen van verschillende ruimtelijke datasets aan elkaar. Bovendien wordt het door de koppeling met historische GIS-kaarten eenvoudiger om bij te houden welke dorpen, ambachten, en/of steden *niet* zijn opgenomen in de *Enquete* en *Informacie*. Dit laatste is vooral van belang wanneer vergelijkingen worden gemaakt met bronnen uit andere jaren. Met behulp van een GIS-kaart met historische grenzen kan in één oogopslag worden getoond hoe de Hollandse steden en heerlijkheden opgenomen in de *Enquete* of de *Informacie* een ander gebied beslaan dan, bijvoorbeeld, de volkstelling van 1795. Vervolgens kan hier in kwantitatieve analyses rekening mee

Tabel 1: Onderwerpen van de vragenlijst van de *Enquete* (1494).

Steden en platteland	
1	Namen, functies en leeftijden van vertegenwoordigers
2	Aantal haardsteden en het aantal ten tijde van het overlijden van Hertog Karel de Stoute (1477)
3	Bestaansmiddelen en verandering ten opzichte van 1477
4	Algemene staat en wijze van verdeling van belastinggelden binnen de stad op dorp

Tabel 2: Onderwerpen van de vragenlijst van de *Informacie* (1514).

Steden	Platteland
0	0
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6



worden gehouden, zodat in vergelijkend onderzoek over een langere periode in ieder geval de geografische eenheden gelijk blijven.

### **Enquete en Informacie**

Zowel de *Enquete* van 1494 als de *Informacie* van 1514 zijn gestructureerd aan de hand van een vooraf vastgestelde instructie, zoals de tabellen 1 en 2 laten zien.<sup>8</sup> Bij de *Informacie* week die instructie af in het geval van de steden, alsmede bij de vissersdorpen aan de Noordzee, waar ook vragen over de staat en omvang van de vloot werden gesteld. Vertegenwoordigers van de steden en ambachten werden gedagvaard in een van de plaatsen waar de ambtenaren van de graaf zich op dat moment bevonden. In totaal nam het afnemen van de vragen twee (*Enquete*) en zeven maanden (*Informacie*) in beslag.<sup>9</sup> Het kwam soms voor dat er al dan niet bewust verkeerde informatie werd verstrekt, waarna een correctie nodig was.<sup>10</sup>

In veel gevallen bieden de teksten meer specifieke informatie. Zo wordt er regelmatig melding gemaakt van recente rampspoed, zoals oorlogshandelingen en dijkdoorbraken. Ook wordt op verschillende plaatsen ingegaan op de vormen van arbeid. Over Calslagen, een klein turfdorp ten zuiden van Aalsmeer, vermeldt de *Informacie* dat de inwoners 's zomers turfsteken, en 's winters achter het spinnewiel plaatsnemen – 'óók het merendeel van de mannen'.<sup>11</sup> In het Noord-Hollandse dorp Groet is akkerbouw het belangrijkste bestaansmiddel, aangevuld met vogelvangst, zoetwatervisserij en zeevisserij 'voor loon'. Verder vond de pastoor het belangrijk te vermelden dat van de 26 tot 28 communicanten slechts zes paar getrouwd waren.<sup>12</sup> Dergelijke details bieden een rijkdom aan informatie over het leven in het laatmiddeleeuwse graafschap Holland, waarbij het natuurlijk de kunst is om voorbij het anekdotische te geraken.

### **Kaarten van het graafschap Holland**

De GIS-kaart die speciaal voor dit onderzoek is ontwikkeld heeft als peiljaar 'circa 1500'. Als afgeleide van deze kaart is recent een versie voor

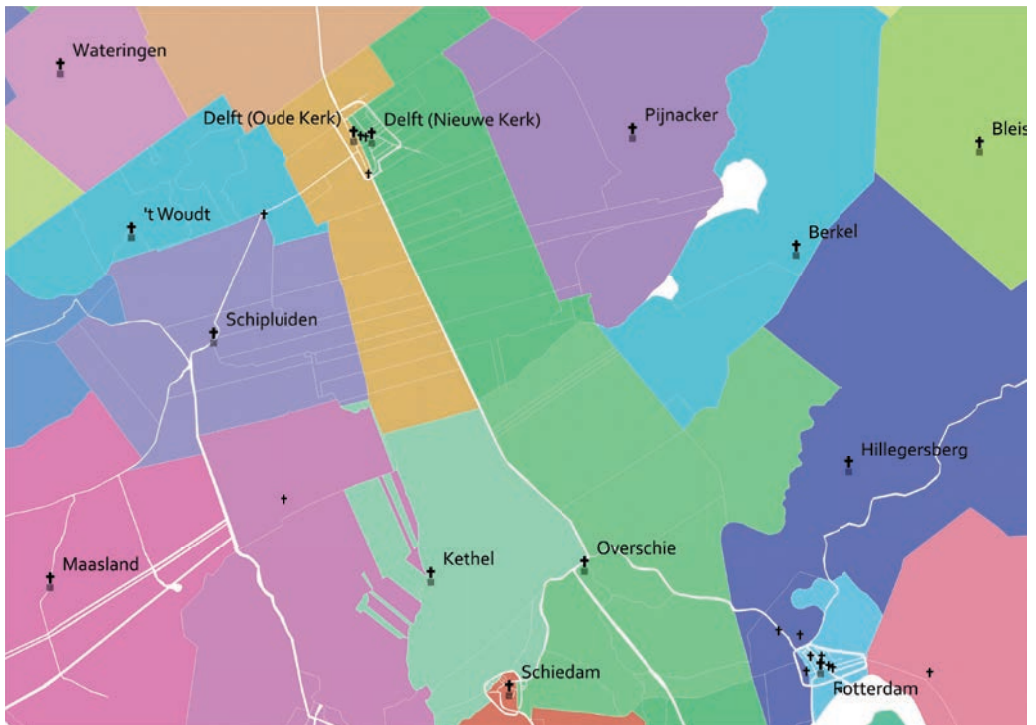
het peiljaar 1795 gemaakt, hetgeen ook weer enkele verbeteringen heeft opgeleverd voor de hier beschreven kaart.<sup>13</sup> Voor beide kaarten is gebruik gemaakt van historisch kaartmateriaal en geschreven bronnen, vooral de rijke hoeveelheid kaartboeken en wandkaarten van de hoogheemraadschappen en de stedenatlas van Jacob van Deventer.<sup>14</sup> De relevante kaarten van de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, namelijk de parochies rond 1550 en de heerlijkheden van 1795, zijn vooral gebruikt als controlepunt. In enkele gevallen, met name bij het bepalen van de parochiegrenzen, is de *Geschiedkundige Atlas* ook als primaire bron gebruikt.<sup>15</sup>

Twee keuzes zijn gemaakt die ruimtelijke analyses van de data bevorderen. Ten eerste is waar mogelijk onderscheid gemaakt tussen vruchtbare gronden en onbewoonbare gronden zoals duinen en gebieden die (deels) onder water stonden. Hierdoor wordt bijvoorbeeld de bevolkingsdichtheid van een ambacht aan de duinrand nauwkeuriger bepaald. Ten tweede is telkens gekozen voor de kleinst mogelijke eenheid, zodat geen gegevens uit de *Enquete* of *Informacie* hoeven te worden samengevoegd. In de praktijk betekent dat bijvoorbeeld dat bij steden onderscheid is gemaakt tussen het deel binnen de stadsmuren en de delen daarbuiten. Verder zijn zowel de grenzen van de lage jurisdicties (de ambachtsheerlijkheden) als de parochies opgenomen. Omdat die grenzen lang niet altijd met elkaar overeenkomen, kan het voorkomen dat één ambachtsheerlijkheid of parochie uit meerdere vlakken (polygonen) bestaat. Het ambacht Hof van Delft, bijvoorbeeld, is verdeeld over maar liefst vijf parochies: van de Oude Kerk te Delft, de Nieuwe Kerk, Pijnacker, Schipluiden en 't Woudt. Tegelijkertijd is de parochie Hillegersberg verdeeld over het ambacht Hillegersberg en delen van de ambachten Overschie, Blommersdijk, Cool, Schoonderloo, en een westelijke strook van de stad Rotterdam.

Alle polygonen hebben een unieke code meegenomen. Deze code bestaat ten minste uit twee letters 'HO' (voor Holland) en vier cijfers. Vervol-



Afb. 1 Ambachtsgrenzen rond 1500 (Delfland en Schieland).



Afb. 2 Parochiegrenzen rond 1500 (Delfland en Schieland).



Afb. 3 Opbouw van de unieke codes per polygoon.

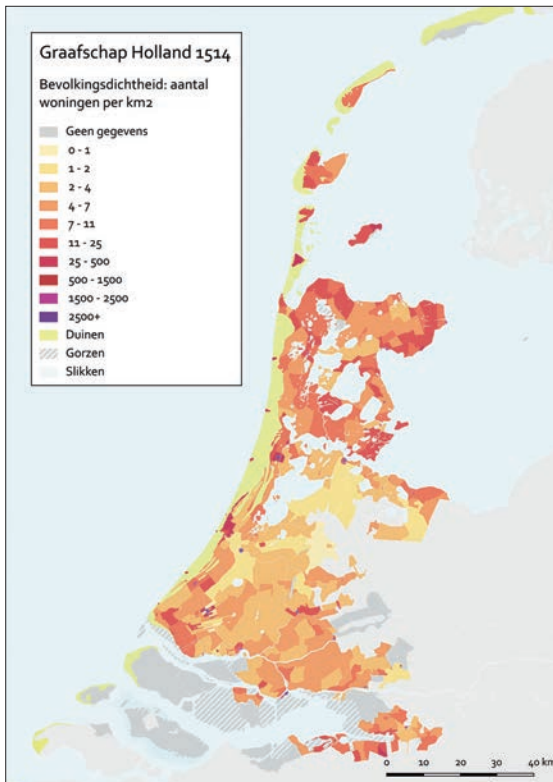
gens kunnen er nog verdere onderverdelingen worden aangegeven, door middel van een letter en eventueel tot slot een cijfer. De basis voor de codes is de lijst van Hollandse heerlijkheden in 1795, waar enkele nieuwe onderverdelingen aan zijn toegevoegd.<sup>16</sup> Een lijst met alle eenheden en hun codes is online te vinden.<sup>17</sup>

Ter aanvulling op de digitale kaarten van de ambachts- en parochiegrenzen zijn ook drie andere ruimtelijke datasets opgesteld. Een daarvan

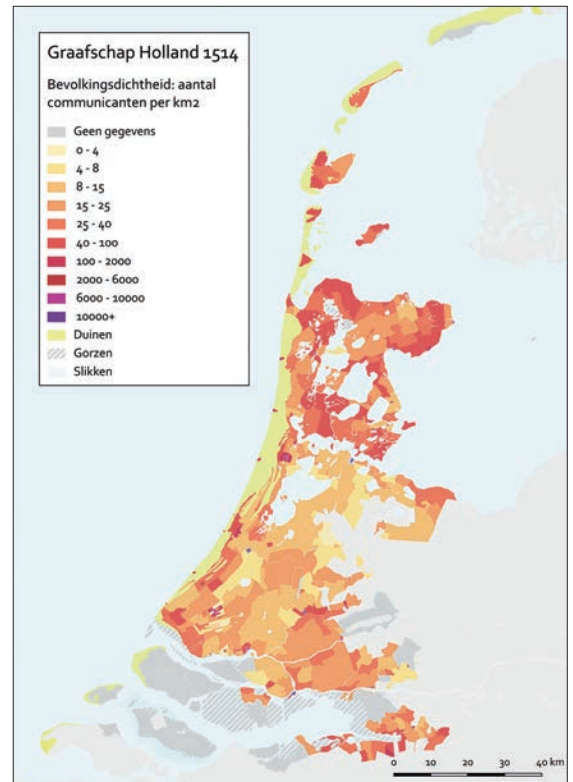
is een bestand met alle kerken en kapellen in het graafschap.<sup>18</sup> De tweede is een lijst van alle kloosters, overgenomen uit de *Kloosterlijst* van Koen Goudriaan.<sup>19</sup> Tot slot is ook een dataset van alle Hollandse kastelen in de middeleeuwen gemaakt.<sup>20</sup>

### Koppeling met de kaarten

Door de informatie uit de *Enquete* en *Informacie* te verbinden aan de hiervoor beschreven unieke codes, wordt het mogelijk om een koppeling te maken met polygoonen op de kaart. Een van de meest voor de hand liggende zaken om op de kaarten te tonen is de bevolkingsdichtheid, hier op basis van de gegevens uit de *Informacie*. De *Informacie* biedt daarvoor twee mogelijkheden: het aantal huizen of haardsteden en het aantal communicanten, grof gezegd de bevolking boven de leeftijd van ongeveer twaalf jaar.

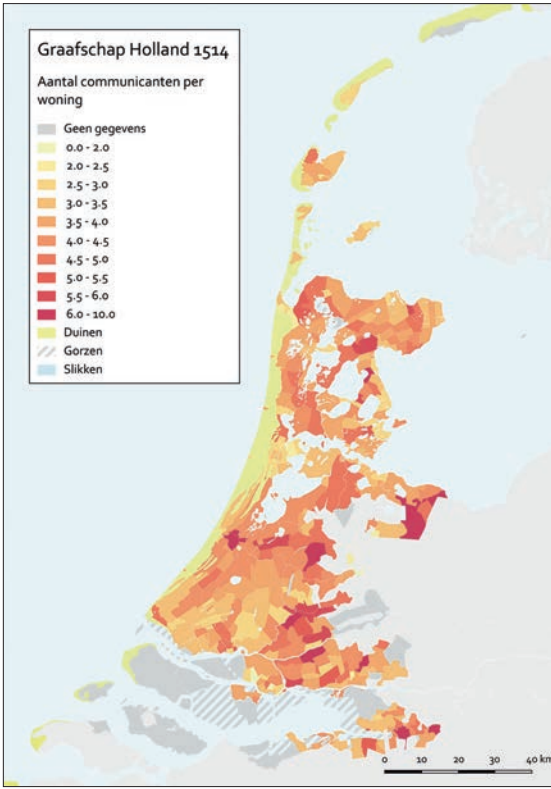


Afb. 4 Bevolkingsdichtheid: haardsteden per km<sup>2</sup>.



Afb. 5 Bevolkingsdichtheid: communicanten per km<sup>2</sup>.



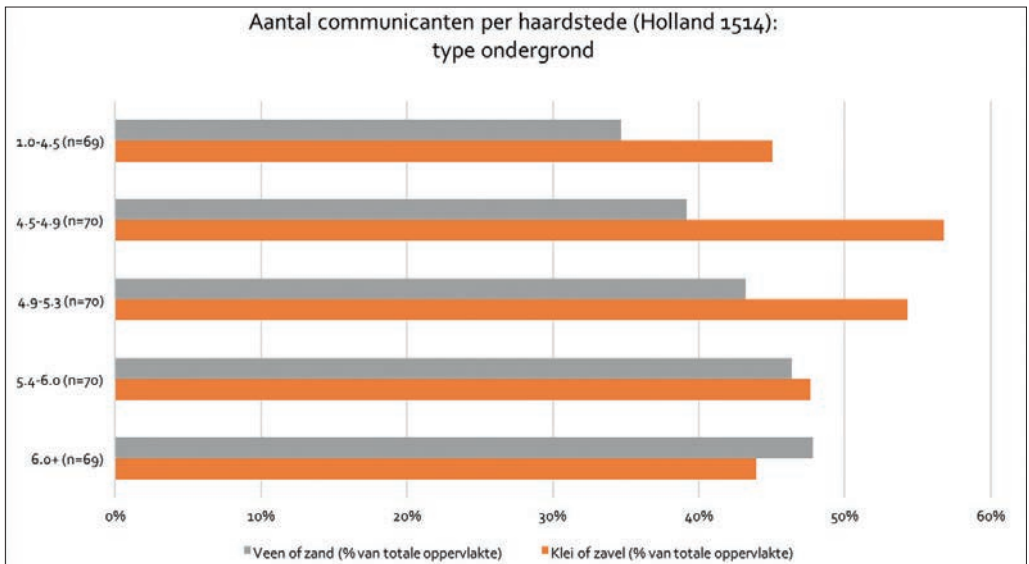


Afb. 6 Communicanten per haardstede.

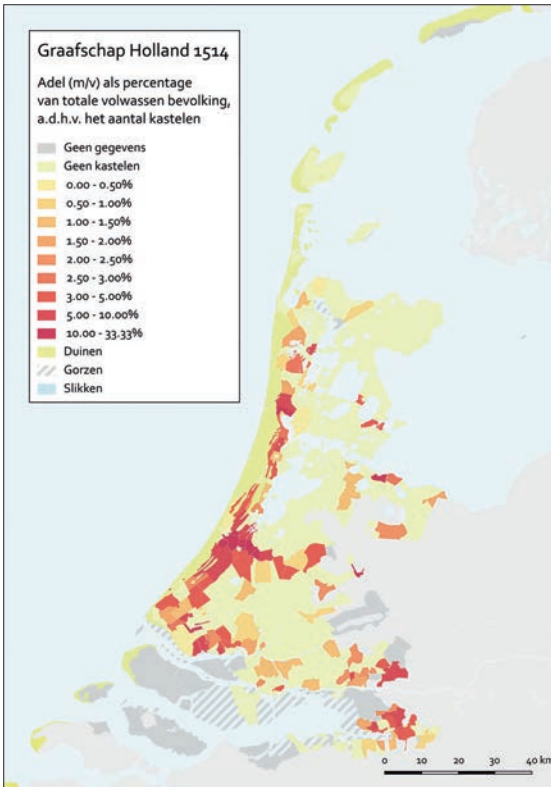
Duidelijk zichtbaar zijn het relatief dichtbevolkte Noorderkwartier en de dunbevolkte veengebieden tegen het Nedersticht. Wat ook opvalt is dat de verhouding van het aantal communicanten en het aantal haardsteden niet willekeurig lijkt te zijn.

Als we hier nauwkeuriger naar kijken, dan blijkt dat hoe groter het aandeel van veen of zandgronden in de totale oppervlakte van een ambacht is, des te meer personen gemiddeld in één huis wonen. Bij demografisch onderzoek wordt meestal een vaste vermenigvuldigingsfactor gebruikt om van een bepaald aantal haardsteden tot een bevolkingscijfer te komen, ongeacht de geografische locatie. Deze uitkomst pleit alvast voor een meer verfijnde methodiek, rekening houdend met de ondergrond.

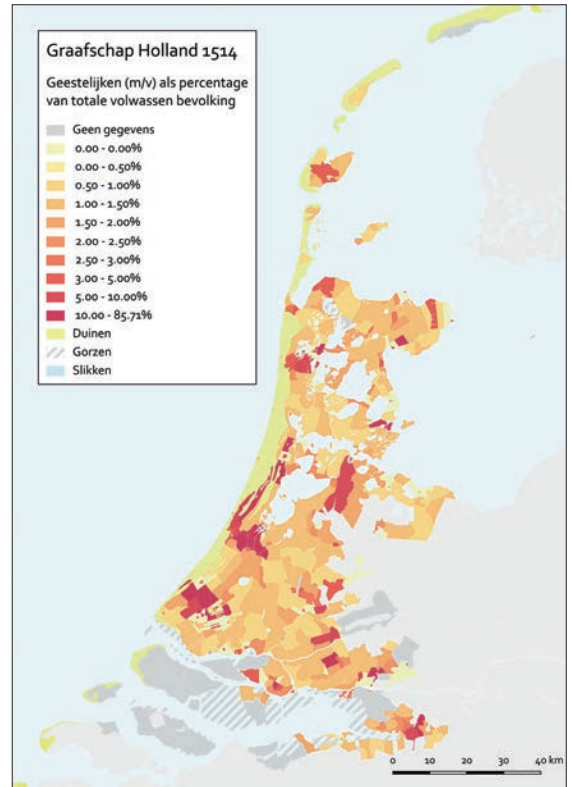
Doorgaans zijn de huizen van de adel, priesters, en leden van de religieuze orden niet opgenomen in de tellingen van de *Enqueste* en *Informacie*. Zij hoefden namelijk niet mee te betalen aan de grafelijke bedden. Slechts een enkele keer wordt expliciet melding gemaakt van priesterhuizen, of het aantal kloosterlingen in een stad.<sup>21</sup> Wel mogen we er vanuit gaan dat het aantal communicanten, vermeld in de *Informacie*



Afb. 7 Aantal communicanten per haardstede plus ondergrond.



Afb. 8 Schatting van adel (m/v) als percentage van totale volwassen bevolking.



Afb. 9 Schatting van geestelijkheid (m/v) als percentage van totale volwassen bevolking.

van 1514, betrekking had op de gehele bevolking boven de leeftijd van ongeveer 12 jaar, inclusief de adel en geestelijkheid.

Om te bepalen hoe omvangrijk deze adellijke en geestelijke standen in Holland ten tijde van de *Enqueste* en *Informacie* zijn geweest, zouden we het volgende kunnen doen. Voor de adel kunnen we een ruwe rekensom maken door voor elk kasteel een vast aantal inwoners te nemen. Gemiddeld woonden er in 1514 3,72 communicanten per haardstede, dus vier volwassen adellijke inwoners per kasteel lijkt een redelijke aanname. Dit komt neer op ongeveer 1000 volwassen individuen. Aangezien de Hollandse kastelen sterk geconcentreerd zijn langs de duinranden, Oude Rijn, de Maas, Vijfheerenlanden en het Land van Heusden en Altena, zien we ook hier de sterkste concentratie van de adellijke bevolking.

Voor een ruwe schatting van de geestelijke stand kunnen we gebruik maken van de wijdingslijsten van priesters in het bisdom Utrecht tussen 1505 en 1518<sup>22</sup>, de eerdergenoemde datasets van kerken, kapellen en kloosters, het repertorium van seculiere kapittels<sup>23</sup>, en eerdere schattingen van Reinier Post voor het hele bisdom Utrecht.<sup>24</sup> Op grond daarvan kunnen we beredeneren dat er rond 1500 ongeveer 4200 geestelijken in Holland aangesloten waren bij een kloosterorde. Daarvan waren ongeveer 1450 mannen en 2750 vrouwen. Het aantal wereldlijke geestelijken, enkel mannen, zal 2200 à 2300 hebben bedragen, waarvan maximaal 150 verbonden waren aan een kapittel. Dat komt ongeveer neer op vijf tot zes priesters per parochie, maar omdat kleine plattelandskerken niet evenveel priesters aan zich zullen hebben weten te binden als

grote stedelijke parochiekerken, is de geografische verspreiding vervolgens bepaald door één priester per kerk of kapel aan te wijzen en de rest, naar rato van het aantal parochianen, over het hele graafschap te verdelen.

In totaal telde de geestelijke stand in Holland dus ongeveer 6400 tot 6500 zielen. Ongeveer 5575 daarvan bevonden zich in een van de gebieden die door de *Informacie* zijn bevestigd. Kijken we naar de geografische verspreiding van de geestelijke stand, dan zien we allereerst minder scherpe scheidslijnen dan bij de adellijke bevolking. Toch zijn ook hier clusters te ontdekken, vooral rond oude grafelijke kerngebieden tussen Den Haag en Delft, rond Leiden, Haarlem, en Egmond. Verder wordt duidelijk dat maar liefst twee-derde van de totale geestelijke stand in de steden te vinden is: 3750 van de 5575, of naar rato van de totale volwassen bevolking in de stad en op het platteland 4,2% om 2,2% (3,2% gemiddeld). Ter vergelijking; een dergelijk percentage is hoger dan het aandeel bouwvakkers of het aandeel verpleegkundigen van de huidige Nederlandse beroepsbevolking.<sup>25</sup>

### Vervolgonderzoek

De bovenstaande voorbeelden geven een indruk van de mogelijkheden die historische GIS-kaarten bieden voor onderzoek naar het 15de-eeuwse graafschap Holland. De ruimte laat het hier niet toe om dieper in te gaan op andere resultaten; bovendien is het onderzoek ook nog feitelijk in uitvoering. Wel is er een en ander te melden over wat de vervolgstappen zijn.

De eerste prioriteit is het verder omzetten van de gegevens uit de *Enquete* en *Informacie* naar een database. Dit is een vrij secuur werk, vooral om allerlei uitzonderingen die in de beschrijvende teksten worden genoemd op een

juiste manier om te zetten naar kwantificeerbare data. Een tweede prioriteit is het opzetten van een databasestructuur die het mogelijk maakt op een gebruiksvriendelijke manier de gegevens van de *Enquete* en *Informacie* te koppelen aan vergelijkbare tellingen uit andere jaren, om stapsgewijs nieuwe bronnen toe te voegen. Voor Holland valt daarbij te denken aan de verpondingskohieren van 1632 en 1732; de volkstelling van 1795; en de volkstelling van 1840 – de eerste waar zowel huis- als inwonersaantallen per gemeente worden opgenomen.<sup>26</sup> De uitdaging zit daar vooral in het (ont)koppelen van gegevens die in de originele bronnen op uiteenlopende wijze bij elkaar zijn opgeteld: waar in de *Informacie* Schipluiden en Maasland samen zijn gerekend, en Dorp apart, is in 1840 Dorp bij Schipluiden gevoegd en Maassluis al enige tijd afgesplitst van Maasland.

Het uiteindelijke doel is om dit soort gegevens niet alleen voor Holland bijeen te brengen, maar voor alle gewesten in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. De eerste stappen in die richting zijn al gezet op het gebied van de ontwikkeling van de GIS-kaarten en het bijebrengen van de beschikbare haard- en volkstellingen. Op termijn moet dit leiden tot een onderzoeksmiddel om de vroegmoderne demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen in de Nederlanden over een lange termijn en in groot detail te volgen en te verbinden aan geografische aspecten, zoals grondsoorten, nabijheid van land- en waterwegen, of de toegang tot afzetmarkten zoals steden. In plaats van nationale of regionale statistieken te verzamelen biedt deze aanpak de mogelijkheid om duizenden dorpen of steden individueel te analyseren. De lokale variatie wordt daardoor niet uitgevinkt, maar juist centraal gesteld.





# HOLLAND BLOC

# TOPSTUK

## De Gregoriusmis

### Ad Tervoort

Wie daadwerkelijk een idee wil krijgen van wat de laatmiddeleeuwse mens bezighield kan nauwelijks een mooier stuk vinden dan het paneel dat zich nu in het Catherijneconvent in Utrecht bevindt en dat tot titel heeft *De Gregoriusmis*, toegeschreven aan de ‘Meester van de Levensbron’, daterend van 1500-1510. Van deze ‘Meester’ weten we niet veel. Waarschijnlijk was hij werkzaam in het Hollandse Haarlem, destijds onderdeel van het bisdom Utrecht. Van zijn hand is nog zeker een ander paneel bekend met een voorstelling die zo typisch is voor de late Middeleeuwen: *de zeven werken van barmhartigheid*.

*De Gregoriusmis* is een prachtstuk dat een schoolvoorbeeld is van de laatmiddeleeuwse, christelijke iconografie – een taal die men moe(s)t leren – en tegelijkertijd een uitgesproken wens van de opdrachtgever van dit kunstwerk. Wat zien wij hier? Wij zijn getuige van een buitengewoon krachtige voorstelling van het laatmiddeleeuwse geloofsleven: de afbeelding van het wonder dat zich keer op keer voltrekt, wanneer een priester de hostie consacreert. Wij zijn getuige van de vleeswording van Christus op het moment dat de priester de woorden ‘hoc est enim corpus meum’ uitspreekt. Sinds op het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 de transsubstantiatieleer werd vastgesteld, was voor alle gelovigen helder dat op het moment dat de priester op het altaar de ouwel zegent, brood en wijn *daadwerkelijk* veranderen in lichaam en bloed van Jezus Christus. En dat zien wij hier gebeuren!

Deze priester is een bijzondere: het is niemand minder dan paus Gregorius de Grote (540-604), een van de vier grote kerkvaders – zijn pauselijke waardigheid is duidelijk herkenbaar aan de tiara, die van zijn hoofd wordt afgenomen voor de consecratie – die de mis opdraagt en een visioen ziet van de lijdende Christus die fysiek aanwezig is op het altaar tijdens de offermis. Hij wordt bijgestaan door de drie andere grote kerkvaders: Sint Augustinus, herkenbaar aan het doorboorde hart dat hij draagt, Sint Hiëronymus aan de leeuw en Sint Ambrosius aan de zweep met drie knopen, allen attributen die mensen leerden kennen. Een heilige heeft een attribuut dat zijn of haar verhaal vertelt. En op dit paneel wordt de complete passie van Christus in alle heftigheid getoond. Hij is lijflijk aanwezig op het altaar waar zijn bloed in de kelk stroomt en zijn lichaam voor communie wordt gegeven. Alle objecten en taferelen rondom de passie zijn zichtbaar. De judaskus, de geselzuil, de haan die kraaide, de zweetdoek van Veronica; dit is een herleving van de passie van de Man der Smarten.

Het meest interessant is misschien wel de knielende figuur, die aan de linkerkant te zien is: de ons onbekende opdrachtgever. Toch kunnen wij aan de hand van dit paneel wel iets over hem zeggen. Het heeft er alle schijn van dat hij zichzelf zag als een zondaar die voor zijn heil was aangewezen op de genademiddelen van de kerk, de sacramenten, de zichtbare tekenen van Christus’ aanwezigheid op aarde, waarvan de eucharistie het krachtigste was. Net links van het altaar zien wij een





kleine naakte figuur ontsnappen aan de vlammen van het reinigende vuur, het vagevuur om uiteindelijk naar de Hemel te gaan. Er spreekt een zekere mate van hoop, van vertrouwen uit. Dat vertrouwen in de genademiddelen van de Kerk en de notie van het reinigende vuur zouden in de loop van de 16de eeuw ook hier te lande onder druk komen te staan ...

De Gregoriusmis. Toegeschreven aan de 'Meester van de Levensbron'. (Haarlem ca. 1500-1510) Museum Catharijneconvent, Utrecht.



# Beeldessay

## Lezen in kleur

Het Hollandse gedrukte boek in de overgangperiode van handschrift naar druk

Anna Dlabáčová

Het overgrote deel van de vroegste boeken dat in het Nederlands werd gedrukt, bestaat uit religieuze titels. Veel van deze werken zijn nog maar nauwelijks bestudeerd. Naast de tekst zelf en de presentatie van de tekst in de druk (denk aan het formaat van het boek, prologen, lay-out, illustraties et cetera), bieden individuele exemplaren een unieke inkijk in de manier waarop incunabelen functioneerden in handen van lezers. Incunabelen hebben vaak een hybride karakter doordat de drukpers niet een boek afleverde dat volledig 'af' was. Het was gebruikelijk dat een exemplaar van een druk met de hand voorzien werd van initialen en rubricering. Kopers lieten het boek inbinden en konden indien gewenst een handgeschreven tekst of een exemplaar van een andere druk mee laten binden. In de boeken zelf schreven bezitters en lezers notities van allerlei aard. Ook de gedrukte illustraties (houtsnedes) hoefden niet zwart-wit te blijven. Al naar gelang de wensen en het budget kon inkleuring variëren van zeer eenvoudig tot fei-



Afb. 1 Ingekleurde hout-sneede van de dood en het begin van de 'ghetide van de doot' in de *Devote ghetiden vanden leuen ende passie Jesu Christi*. [Gouda: Gerard Leeu, voor 10 december 1483], 8°. Ex. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, L.P. 20/m1099E4, f. 7v-8r.



Afb. 2 De gelijkenis van de zaaier in twee exemplaren van het *Boeck vanden leven Jhesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 3 november 1487, f<sup>o</sup>. a.) Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, XC.00019.-, f. R4r. b.) Ex. Cambridge, Universiteitsbibliotheek, Inc.3.F.6.2[3360], f. R4r.

telijke overschildering die de zwarte lijnen van de afdruk van het houtblok geheel aan het oog ontrok.<sup>2</sup> Wanneer laatmiddeleeuwse lezers een gedrukt boek in handen hadden, lazen ze dus vaak in kleur.

Door verschillende vormen van handmatige afwerking met elkaar in verband te brengen, kunnen we meer te weten komen over de functie van deze boeken in de laatmiddeleeuwse religieuze praktijk.<sup>2</sup> Dit beeldessay laat aan de hand van een aantal voorbeelden uit het fonds van de Goudse drukker Gerard Leeu (1445/1450-1492) en de Haarlemse drukker Jacob Bellaert (actief tussen 1483 en 1486) zien wat de individuele details van elke incunabel ons kunnen vertellen over laatmiddeleeuwse boekenbezitters en hun omgang met het gedrukte boek.

De gebruikers van incunabelen waren evenzeer

lezers als kijkers. Ondernemers zoals de vooraanstaande Hollandse drukker Gerard Leeu, die zijn bedrijf begon te Gouda in 1477, benutten veelvuldig de mogelijkheid om teksten met houtsneden te illustreren.<sup>3</sup> Hoewel houtsneden voor drukkers een relatief grote investering betekenden, konden ze vervolgens jarenlang hergebruikt worden als illustratiemateriaal bij verschillende teksten. Eén van Leeus invloedrijkste series houtsneden werd als geheel gemaakt voor de *Devote ghetiden vanden leven ende passie Jesu Christi*, een compilatie van meditatieve teksten en gebeden samengesteld door een anonieme auteur.<sup>4</sup> Zijn belangrijkste doel: stedelingen die iedere dag druk in de weer waren een alternatief te bieden voor het gebed aan de hand van een getijdenboek, dat vaak als te tijdrovend werd ervaren.





**V**oor dat lazarus vander doot o-  
wect was Capitulum roij.

**I**n die ghebenedide ihesu inde  
wech was om na iherusalem  
te trecken so ghebenedet dat lazarus  
broeder van maria magdalena ende  
martha zeer sieck en cranch ghewo-  
den was ligghende tot berhanien ten  
hupse van martha sijn suster die caste-  
teel dat was omtrent en dachreple  
volder plaeten al daer ihesus op die-  
rijt was dese twee gelustert di seyn  
den enen bode tot ihesum en si deden  
hem legghen dat haer broeder dien hij  
minnende en lief hebbende was zeer  
cranch was Also den ghebenedide ihe-  
sus dese bootschap gebat was so was

hi al daer op legghende dese sine zec-  
te en is gheen doot zicte maer si is-  
te weren si weert toe ghelaten om die  
glorie gods op dat die sonre gods bij  
dien gheglorificeert sal weeden Jhe-  
sus hadde marciam/ martham en la-  
zarum zeer lief En also ihesus aldus  
gehoort hadde dat lazarus zic was  
so bleef hij aldaer twee daghen en sep-  
de also doe tot sine discipule Laet ons  
weder om in iudee dat is int land o-  
liveren gaen die discipulen septe we-  
der om tot ihesum here meester on-  
langhes gheliden so wilden die iode  
bij seenen ende wilden no aldaer we-  
der gaen secht oft si seggen wilden.  
wi sellen al daer qualiken welen si sel



**H**iet dachten hier na so wae-  
die discipulen alle by een u-  
gader en thomas omet hem  
loepden En die ghebenedide ihesus  
quam aldaer die dozen ghesoet bil-  
wende en hi ginch in midden on-  
d'elupde daer en septe Wede sij met  
n. ende daer na septe hi tot thomas  
Thomas secht dine dinghe hier in  
die gaten o- minsen hande en besiet  
hice mijn handen en brenghe noet  
dijn hant en seerte in mijn sijn. en  
en wit doch vint onghelouich me-  
ken mer ghelouchicht secht oft hi seg-  
ghen wilde siet en merre dat ich die  
sete ben die toe vete gheliden heere  
Thomas sijn here en meester behē

nende en siende en tastende sijn  
widen so heert hi ghesepē du bist mijn  
heere en mijn god die si legghē vol-  
de sijn heere bilt na die miskeijt  
in die werke du mij oerlost hebde  
met dine blode. en mijn god te we-  
ten nae die godhepe. hij welker da-  
mij ghecscij hebdes sijn heere en  
mijn meester die inden seluen oep-  
sche oereren bist dwelke de anghe-  
nomē hebdes om onsen wille. Da-  
lighē thomas hoe salich oerlost heere  
bijn hant ghehade die heere is enen  
gooten oerlost en en groot gracie te  
heken dijn hant in die albarde en  
al salichheide ihesu daer we by ons  
gheloepe in die kat onse bloedingē

- Afb. 3a De opwekking van Lazarus uit de *Devote ghetiden*-serie met architecturale zijpanelen in het *Boeck vanden Leven Jhesu Christi*. Antwerpen: Gerard Leeu, 3 november 1487, f°. Ex. Luik, Universiteitsbibliotheek, XV.C164, f. 164v.
- Afb. 3b De ongelovige Thomas uit de *Devote ghetiden*-serie met een zijpaneel met de andere apostelen in de tweede, herziene editie van het *Boeck vanden Leven Jhesu Christi* gedrukt in Leeus bedrijf onder de naam van zijn broer. Antwerpen: Claes Leeu, 20 november 1488, f°. Ex. Luik, Universiteitsbibliotheek, f. 374v.

De verschillende details in één van de bewaard gebleven exemplaren van de eerste druk van dit werk bieden aanwijzingen omtrent de mogelijke bezitter (Afb. 1). Zo wijst de stijl van de bladgoud-initialen en randdecoratie in de richting van Brugge. Oorspronkelijk was het exemplaar bovendien samengebonden met een handschrift van een West-Vlaamse vertaling van het tweede boek van Thomas a Kempis' *Imitatio Christi*.<sup>5</sup> Vermoedelijk vond dit in Gouda gedrukte boek zijn weg naar een lezer uit (de omgeving van) Brugge.

In 1484 verplaatste Leeu zijn bedrijf naar Antwerpen. Hier verzorgde hij in 1487 de eerste editie van een Middelnederlandse bewerking van de populaire *Vita Christi* geschreven door de kartuizer Ludolf van Saksen (c. 1295-1378).<sup>6</sup> Leeu drukte de tekst op folioformaat en ook dit boek illustreerde hij rijkelijk. Hij maakte daarbij wederom gebruik

van zijn Goudse houtsneden uit de *Devote ghetiden*-serie en paste deze door middel van zijpaneeltjes aan het grotere formaat aan. Daarnaast vulde Leeu de oudere serie aan met nieuwe houtsneden, waaronder de paginagrote uitbeelding van de parabel van de zaaier waarin we Jezus op de voorgrond vanaf een boot zien preken.<sup>7</sup> Voorlopig onderzoek laat zien dat de houtsneden in het leeuwendeel van de bewaard gebleven exemplaren – vermoedelijk in opdracht van de eigenaren – zijn ingekleurd. Kleur vergrootte de expressieve kracht van de houtsnede, voegde diepte toe en gaf de afbeelding – en daarmee het boek als geheel – telkens een ander karakter (Afb. 2a en b). In het geval van de samengestelde houtsneden, smeedde inkleuring de afbeelding bovendien tot een echte eenheid (Afb. 3a en b).

Inkleuring hoefde niet bijzonder ingewikkeld te



zijn om effect te hebben, zoals te zien is in één van de exemplaren van Leeus derde editie van de *Vier uitersten* (Gouda, 1482), een populair werk over de vier laatste dingen (Dood, Laatste Oordeel, Hemel en Hel). De eenvoudige stijl van de houtsnededen wordt ondersteund door een palet van niet meer dan vier kleuren (Afb. 4). Kleur kon bovendien een essentiële toevoeging zijn die de betekenis en iconografie van een afbeelding ondersteunde. De houtsnede bood bijvoorbeeld slechts beperkte mogelijkheden voor het uitbeelden van bloed.<sup>8</sup> Handmatig aangebrachte inkleuring bood uitkomst. In een exemplaar van een druk van de *Devote ghetiden* verzorgd door de Goudse Collaciebroeders in 1496, stroomt door de toevoeging van kleur bloed

uit de zijwond van Christus over de hand van Thomas, de ongelovige apostel die bekeerd werd door de aanraking van Jezus' wond (Afb. 5).

Tien jaar eerder, in 1486, drukte de Haarlemse drukker Jacob Bellaert ook een editie van de *Devote ghetiden*.<sup>9</sup> De kleuren in het enige bekende exemplaar van Bellaerts druk lijken licht en subtiel, maar oorspronkelijk waren de kleuren intenser. In het landschap op de achtergrond van Jezus' intocht in Jeruzalem zijn de restanten van donker-groene verf te zien (Afb. 6). Onder de houtsnede is de eerste helft van een gedicht te lezen waarin een gebruiker reflecteert op de afbeelding en het bijbehorende gebed. Zulke invoegingen van lezers waren niet ongebruikelijk. Gebed, medita-

Afb. 4 De dood en de hel in *Die vier uiterste*. Gouda: Gerard Leeu, 23 augustus 1482, 4°. Ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 168 G 35 (2), f. a1v en e2v.





Afb. 5 De ongelovige Thomas in de *Devote ghetiden vanden leven ende passie Jesu Christi*. Gouda: Collaciebroeders, 3 oktober 1496. 8°. Ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150 E 3, f. 115v.

Afb. 6 De intocht in Jeruzalem en bijbehorend gebed in Jacob Bellaerts editie van de *Devote ghetiden vanden leven ende passie Jesu Christi*. Ex. Amsterdam, Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Inc. 421, f. 60v-61r.

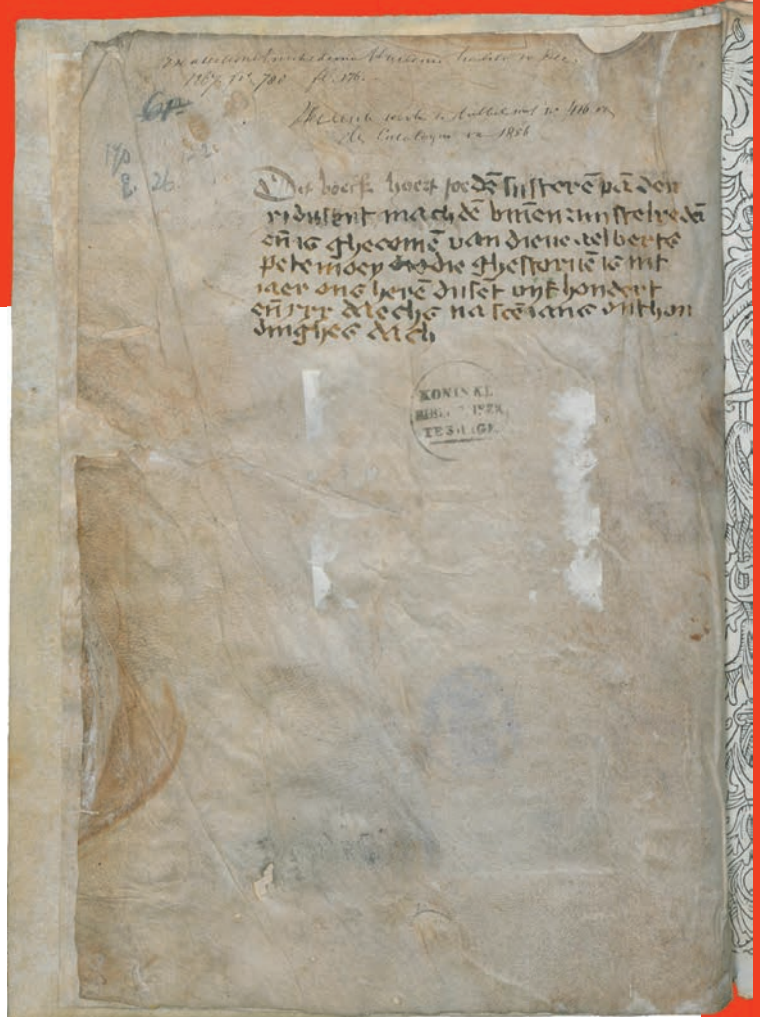


**I**cdanc v eſt ic ghebenedi v o coninc v glo-  
 rië vā uwer onbegripeliker oetmoedich-  
 heit dat ghi gebenedide loē des almachtighen  
 goods v oile ſielē te bloſſen eſt die in eē exēpel u-  
 wer groter minnē eſt uwer dieper oetmoedicheit  
 in iheruſalē quaet ſtride op eēre eſelne eſt v ſtat  
 genakēde bitterlike ſcreide eſt uwerde wt medogē  
 dz gi mettē ſielē had die de dach noch dē tijt ho-  
 re viſſacīe niet en bekēdē eſt daer v gebenedide  
 bloet blozē an bliuē loude Ic bid v lieue heer ihē  
 xpe daer die minne eſt weerdicheit die op tot onle-  
 ſelē gedragē hebt dz gīſe tot uwer beide eſt tot  
 uwer gelikenis getcapē hebt m3 allo veel nature-  
 like ganē begaeft hebt dē heiligē ēgelē te bewa-  
 rē ghegewē hebt mēſcheit v horen wil anghenē-  
 mē hebt xxxij. jaer lanc in groter armoeden ge-  
 ſocht hebt m3 uwer bitterē doot gecoft eſt verloſt  
 hebt v heilige lichaē eſt v heilige bloot tot eēre  
 ſpiten eſt tot enē drac gelatē hebt v daer in te wo-  
 nē dooren hebt v ſelue hē tot enē loē beloeft hebt  
 wāt ſi vā nie māt dā van v verlaet en mach wor-  
 dē dat ic die onbealect eſt onbeſm3 beware moet  
 op dat mī lichaē met hoer v ghenade hier eude  
 v glorie hier namaels vricghē moet Amen

**A**lmachtich die oetmoedich van gedien  
 die op eēre eſelne quam gheiden  
 en alzet daer ontfangen met ſtat eſen  
 ſiet die eene verſijne in gheschieden  
 want ihē hebt om ons dachwonder v ledē  
 vly ghelede die god wilt mit ons dach leeren



Afb. 7 Bezittersaantekening van de Amsterdamse tertiariissen van Sint-Ursula in hun exemplaar van de Nederlandse vertaling van de *Vitas Patrum, Van den leven der heiligen vaderen*. Gouda: Gerard Leeu, 3 december 1480. f°. Ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 170 E 26, f. 1v (schutblad voorin).



sula/Elfduizend maagden. De standaardformulering aan het begin van de bezittersaantekening van Dienes peetmoeder ('Dit boeck hoert toe') lieten de zusters staan als inleiding op hun eigen gegevens:

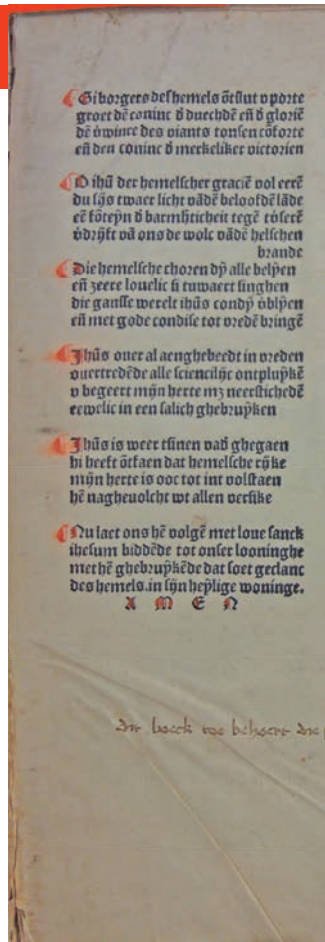
den susteren van den xi dusent machden binnen amstelredam ende is ghecome van diene aelberts petemoey die ghestorven is int iaer ons heren dusent vijfhondert ende xxx daeche na sancten ians onthoudinghes dach [de onthoofding van Sint-Johannes, 28 augustus, AD].

Het was waarschijnlijk Dienes peetmoeder die de penwerkinitialen in het exemplaar liet aanbrengen (Afb. 8).

Dat de Amsterdamse tertiariissen van Sint-Ursula over meer gedrukte teksten beschikten blijkt bijvoorbeeld uit een bezittersnotitie in een exemplaar van Otto van Passau's *Boeck des gulden throens*, in 1484 gedrukt door Bellaert in Haarlem, en thans bewaard in Kopenhagen.<sup>10</sup>

Door de aantekeningen komen we meer te weten over de verspreiding van teksten, de circulatie van gedrukte boeken én over het boekenbezit van – in dit geval – een tertiariisengemeenschap. We weten dat de zusters een aantal





- Afb. 8 Openingsblad van *Van den Leven der heiligen vaderen*. Gouda: Gerard Leeu, 3 december 1480. f°. Ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 170 E 26, f. 2r.
- Afb. 9 Colofon, drukkersmerk en bezittersaantekening ('dit boeck toe behoert die susteren van sinte claren tenchusen') achter in het exemplaar van het *Boeck vanden Leven Jhesu Christi* dat aan de Clarissen in Enkhuizen toebehoorde. Antwerpen: Gerard Leeu, 3 november 1487, f°. Ex. Cambridge, Universiteitsbibliotheek, Inc.3.F.6.2[3360], f. 006r.
- Afb. 10 Amor in *Van die gheestelike kintscheyt Jhesu ghemoraliseert*. Antwerpen: Gerard Leeu, 16 februari 1488, 8°. Ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150 F 10, f. 11v.

handschriften bezaten, maar gedrukte boeken zullen een groeiende aandeel van hun bibliotheek hebben uitgemaakt. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de Clarissen in Enkhuizen die een handgeschreven Psalter bezaten, één van de andere exemplaren van Bellaerts druk van het *Boeck des gulden throens*<sup>11</sup> en gezien de aantekening in één van de exemplaren ook de Nederlandstalige dialoogbewerking van de *Vita Christi* (Afb. 9). Het laatste voorbeeld laat zien dat de Antwerpse incunabelen van Leeu dus zeker ook in Holland werden gelezen.

Tot slot kon handmatige afwerking de betekenis van een houtsnede veranderen. In een exemplaar van *Van die gheestelike kintscheyt Jhesu Christi*

30  
**T**ot loue gods en tot heyl en salicheit alre kerke menschen is hier volcpen dat eerwaerdighe boec vanden leuen passie wercken en gloriose opmaect ons heeren ihu xpi. welck ghepint is in die zeer omacde coop stadt Antwerpen bij mij Gheraert de leen wonende in die selue stad in sine Marcus nach onser ouwen pant Jnsiaer ons heeren MCCC lxxvij den derde dach in nouember.



Antwerp in sine dinc vordijns



**D**it hiet die selste ioncfrouwe en is ghenoemt amor dat beduyt mine en liefde. Dese coemt miz enē gloep ende bernendē aēlichte. miz oueriger cleeedingen. En is voerēde eenē spere

(Antwerpen, Gerard Leeu, 1488) – een intrigerende allegorische verhandeling waarin Christus door de deugden wordt gekruisigd – is de houtsnede die oorspronkelijk de gepersonifieerde ziel die tot Jezus bidt verbeeldt, veranderd in ‘Amor’ die Jezus’ zijde doorklieft. De lans en banderol zijn, zoals in wel meer exemplaren, met de hand getekend.<sup>12</sup> De krachtige rode kleur van ‘Amors’ jurk in dit exemplaar sluit mooi aan bij de introductie van de deugd in de tekst als gekleed met ‘vueriger cleeedingen’ (Afb. 10). Kleur ondersteunt en versterkt hier de (veranderde) betekenis van de afbeelding en haar relatie tot de tekst. Uit een aantekening

achter in het boek blijkt dat ook dit boek zijn weg van Antwerpen naar Holland vond, en wel naar een begijn in Delft.<sup>13</sup>

Bij de studie naar incunabelen is het van belang om de aanpassingen, manipulaties, toevoegingen et cetera die in de afzonderlijke exemplaren van een druk te vinden zijn in ogenschouw te nemen. Op die manier komen we meer te weten over de lees- en kijkwijze van gebruikers en de rol die de boeken vervulden in hun devotionele praktijk. Maar ook over de verspreiding van teksten en de identiteit van lezers bieden de boeken interessante gegevens.

# COLUMN

Carin Gaemers

## Game of Thrones in Holland

De belangstelling voor de Hollandse middeleeuwen blijft beperkt tot een vrij selecte groep fijnproevers. In ons omringende landen is dat anders. Daar zijn de middeleeuwen hot. Maanden voor de start van weer een nieuw seizoen van *Game of Thrones* staat het internet bol van speculaties. Een vergelijkbare hype groeit rondom het eveneens op een serie boeken gebaseerde *Lost Kingdom* van de BBC, dat speelt in de tijd van Alfred, de koning van Wessex. Beide series hebben ook in ons land een grote schare kijkers. Zelf sla ik geen aflevering over.

Uiteraard is *Game of Thrones* geen historisch verhaal. Niettemin is het quasi middeleeuwse karakter een belangrijk onderdeel van de aantrekkingskracht. Voor de auteur waren de dynastieke verwickelingen van Europese vorstenhuizen een belangrijke bron van inspiratie. *Lost Kingdom* is gebaseerd op historische gegevens en de vrijheden die de auteur neemt, zijn van vergelijkbare orde als wat de gelauwerde Hilary Mantel zich veroorlooft in haar romans over Thomas Cromwell, eveneens met succes bewerkt voor televisie.

Op de spaarzame historische producties voor film of tv van eigen bodem reageren Nederlandse historici meestal met *dedain*. Ten onrechte. Films en televisieseries kunnen bij een groot publiek belangstelling wekken voor de geschiedenis van de Hollandse middeleeuwen. Zelfs ons kleine taalgebied kent voorbeelden van auteurs als Mantel die een deel van het verleden ontsluiten op

een manier die in historisch en literair opzicht de toets der kritiek moeiteloos doorstaat.

Verder terug dan de Tachtigjarige Oorlog gaat het meestal niet. Toch is er geen enkele reden om aan de Hollandse middeleeuwen voorbij te gaan. Alle elementen die de lezers en kijkers van de bovengenoemde voorbeelden zo waarderen zijn ruimschoots voorhanden: dynastieke strijd, veldslagen, familievetes, de veelzijdige dynamiek van gearrangeerde (kind)huwelijken, wankelende machtsverhoudingen, verraad, vernuft, liefde, wraak, trouw en ontrouw. Samen met het middeleeuwse karakter zijn het juist die karakteristieken die de fans zo boeien. Het is van alle tijden en het gaat erin als koek.

Met Jacoba van Beieren als hoofdpersoon zijn al deze thema's afgevinkt. Het zelfde geldt voor haar vader Willem van Oostervant. Het dubbelhuwelijk van Kamerijk en zijn voorliefde voor het toernooi staan garant voor de nodige glamour. De Hoekse en Kabeljauwse twisten zorgen vanwege voortdurend van partij wisselende sleutelfiguren voor smeulige intriges. Zelfs een vleugje *suspense* hoeft niet te ontbreken; want had Willem nu wel of niet de hand in de moord op Aleid van Poelgeest, de jonge bijzit van zijn vader? Een krankzinnige oom en een wilskrachtige echtgenote maken het plaatje compleet en zijn overlijden ten gevolge van een hondenbeet vormt een verrassend slot.

Dan hebben we het nog niet gehad over de Gerulfingen. De familienaam alleen al is geknipt voor



een epos. Denk aan de net niet tot Rooms Keizer gekroonde Willem II, smadelijk gesmoord in het veen bij Hoogwoud. Of Petronilla van Saksen met haar om de grafelijke troon twistende zoons. En laten we Ada van Holland niet vergeten, als 15-jarige voorafgaand aan de begrafenis van haar vader door haar moeder schielijk uitgehuwelijkt in een poging de grafelijke titel te behouden, gevangen genomen en via Texel overgebracht naar koning Jan zonder Land in Engeland.

Verwikkelingen te over om de concurrentie aan

te gaan met buitenlandse romans en televisieseries over de middeleeuwen. Wanneer iemand het aandurft dergelijke verhalen aansprekend te bewerken, dan zouden de Hollandse middeleeuwen wel eens heel populair kunnen worden. Ik kan niet wachten tot op het internet de speculaties losbarsten over de rol van graaf Dirk V bij de moord op zijn opponent hertog Godfried met de Bult. Voor wie het verhaal niet kent: zoek op internet maar eens naar de Vlaardingse toiletmoord. *Game of Thrones* is er niks bij.



Illustratie Maarten Streefland

Hieronder treft u de titels die online besproken worden.

Ga voor de volledige tekst naar [www.tijdschrift-holland.nl](http://www.tijdschrift-holland.nl)

Tymen Peverelli bespreekt

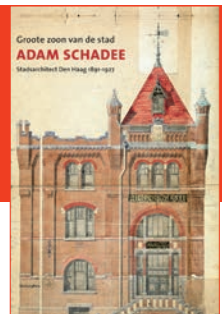
Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam Prometheus, 2017, ill., 368 p., ISBN 9789035143746, prijs €29,99)



In *Eigenwijs Vaderland* boek brengt Petterson de veelzijdige manieren in kaart waarop gewone mensen in Amsterdam in de tweede helft van de 19de eeuw vormgaven aan een nationale identiteit. Het gaat de auteur om de vraag op welke uiteenlopende wijzen mensen natiebeseft integreerden in hun alledaagse en rituele praktijken. Voortbouwend op inzichten uit de stadsgeschiedenis laat Petterson bovendien zien dat de ruimtelijke indeling van de stad een cruciale rol speelde bij dit groepsvormingsproces. Al met al is *Eigenwijs vaderland* een bijzonder sterk en goedgeschreven boek dat het belang van geschiedschrijving van onderzoek en het onderzoek naar nationalisme in lokale microstudies onderstreept. Het boek is met merkbaar plezier en op een toegankelijke manier geschreven. Pettersons verhalende stijl maakt haar boek interessant voor zowel een niet-academisch als wetenschappelijk publiek.

Petra Brouwer bespreekt

Koos Havelaar en Marcel Teunissen, *Groote zoon van de stad. Adam Schadee. Stadsarchitect Den Haag 1891-1927* (Walburg Pers, Zutphen, 2016, 175 p., ISBN 9789462491465, €24,50)



Adam Schadee (1862-1937), de belangrijkste architect bij de dienst Gemeentewerken in Den Haag in het eerste kwart van de 20ste eeuw, was niet de eerste de beste. Na zijn bouwkunstopleiding aan de Rotterdamse Academie van Beeldende Kunsten werd hij in 1883 toegelaten tot de *École des Beaux Arts* in Parijs, waar hij in 1888 afstudeerde. In 1891 trad hij aan als bouwkundige bij de dienst Gemeentewerken in Den Haag. Met hun boek over de stadsarchitect willen Koos Havelaar en Marcel Teunissen weer zichtbaar maken hoe belangrijk Schadee voor de vroege modernisering van Den Haag is geweest. Wie hun rijk geïllustreerde boek doorbladert, ziet als het ware complete industriegebieden, gasfabrieken, ziekenhuizen, scholen, badhuizen, politiebureaus, brandweerkazernes, telefooncentrales en volkswoningbouw verrijzen. Hoe Schadee precies te werk ging, wordt echter onvoldoende duidelijk in deze studie. *Groote zoon van de stad* bevat tal van interessante gegevens en observaties, maar blijft aan de oppervlakte omdat de auteurs Schadee te veel als een 'klassieke' architect portretteren, met een groot en indrukwekkend oeuvre, in plaats van als een belangrijke ambtenaar die opereerde vanuit een al even belangrijke dienst.

## p. 160 Claudia Fris | Preken en Boerden

- 1 M. Beyen en J. Verberckmoes, *Humor met een verleden* (Leuven 2006) 12-14.
- 2 W. Bisschop en E. Verwijs, *Gedichten van Willem van Hildegaersberch. Vanwege de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs* ('s Gravenhage 1870) 169; T. Meder, *Sprookspreker in Holland: leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)* (Amsterdam 1991) 58-61; K. Eykman en F. Lodder, *Van de man die graag dronk en andere Middelnederlandse komische verhalen* (Amsterdam 2002) 9; F.P. Van Oostrom, *Het woord van eer: literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 54-64; F.P. van Oostrom, *Wereld in woorden: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400* (Amsterdam 2013) 402-403; J. Verdon, *Le plaisir au Moyen Âge* (Parijs 1996) 174.
- 3 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 9; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 16-23; Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 404; H. Pleij, *Het gevleugelde woord: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam 2007) 32.
- 4 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 9-10; Van Oostrom, *Het woord van eer*, 54; Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 403-404.
- 5 D. Hogenelst, '1418: verbod in het reglement van het Deventer gasthuis om binnenshuis op te treden met sproken en boerden' in: Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (Groningen 1993) 97-102; T. Meder, 'Omstreeks 1266: in *Der naturen bloeme* worden sprooksprekers en acteurs vergeleken met een Vlaamse gaai' in: Erenstein, R.L., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden: Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 16-23; Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 402.
- 6 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 46.
- 7 Meder, *Sprookspreker in Holland*, 180, 201, 265, 338-339, 375, 381-382.
- 8 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 11-14, 20-22; L. Jongen, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren: tien middeleeuwse moppen* (Hilversum 1995) 11-13.
- 9 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 11-16.
- 10 T. Meder, 'Omstreeks 1266', 16-23, 22-23.
- 11 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 14; Meder, 'Omstreeks 1266', 20-21.
- 12 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 35, 53-56; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 99.
- 13 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 12-13.
- 14 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 12-13; J.K. Kipf, 'Mittelalterliches Lachen über semantische Inkongruenz. Zur Identifizierung komischer Strukturen in mittelalterlichen Texten am Beispiel mittelhochdeutscher Schwankmären' in: A. Grebe en N. Staubach, *Komik und Sakralität: Aspekte einer ästhetischen Paradoxie in Mittelalter und früher Neuzeit* (Frankfurt 2005) 104-128, 122-124.
- 15 Eykman en Lodder, *Van de man die graag dronk*, 13-14.
- 16 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 34.
- 17 Ibidem, 36-39, 59-61, 179-181; J. le Goff, 'Het lachen in de Middeleeuwen' in: J. Bremmer en H. Roodenburg, *Homo ridens: humor van de oudheid tot heden* (Amsterdam 1999) 55-70, 60, 66; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 382; J. Ziolkowski, *Obscenity: social control and artistic creation in the European Middle Ages* (Leiden 1998) 3, 13-14.
- 18 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 179.
- 19 Ibidem, 179.
- 20 F.J. Lodder, *Lachen om list en lust: studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen* (Ridderkerk 1997) 74, 82-85.
- 21 Lodder, *Lachen om list en lust*, 84-86.
- 22 N. Elias, *Het civilisatieproces* (Utrecht 1982).
- 23 Lodder, *Lachen om list en lust*, 35, 75-78.
- 24 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 22-25.
- 25 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 34-35, 41-42, 59-61; R. Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw: een geschiedenis van de Nederlandse humor* (Amsterdam 1997) 152; Kipf, 'Mittelalterliches Lachen', 128; Lodder, *Lachen om list en lust*, 11; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 201; A. Serper, 'Le concept d'ironie, de Platon au Moyen Âge' in: *Cahiers de l'Association internationale des études françaises* 38 (Le Kremlin-Bicêtre 1986) 7-25, 8.
- 26 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 6, 136.
- 27 Ibidem, 40; A. Classen, *Laughter in the Middle Ages and early modern times: epistemology of a fundamental human behavior, its meaning, and consequences* (Berlijn 2010) 16; Pleij, *Het gevleugelde woord*, 189.
- 28 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 36-39, 81-82, 87-89; M.A. Kirsch, "'Das er in spottes wise hette entpfangen'" – Einblicke in die literarische Darstellung von Spott und Ironie im Mittelalter' in: *Frühmittelalterliche Studien* 44 (Münster 2011) 395-418, 395; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 179-180.
- 29 R.F. Atkinson, 'Humour in philosophy' in: K. Cameron, *Humour and history* (Oxford 1993) 10-20, 10; A. Berger, *An anatomy of humor* (New Brunswick 1993) 3, 57; Beyen en Verberckmoes, *Humor met een verleden*, 14; J. Monro, *Argument of laughter* (Notre Dame 1963); Morreall, J. *Taking laughter seriously* (New York 1983) 15-18; N. Nørgaard, *The language*



- of riddles, humor and literature: six essays by John M. Dienhart (Odense 2010); J.H. Plokker, *De lach in de literatuur: zes lezingen* ('s Gravenhage 1955) 12, 15.
- 30 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 83, 92, 160, 195, 223.
- 31 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 59-61; Meder, *Sprookspreker in Holland*, 190, 201, 338.
- 32 Meder, *Sprookspreker in Holland*, 190, 201, 265, 338-339, 619.
- 33 M. Bakhtin, *Rabelais and his world* (Cambridge 1968) 2-12; Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw*, 102; F. Kramer, *Mooi vies, knap lelijk: grotesk realisme in rederijerskluchten* (Hilversum 2009); H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit: literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Muiderberg 1979).
- 34 Lodder, *Lachen om list en lust*, 35.
- 35 Morreall, *Taking laughter seriously*, 4-6; R. Tuck, R. Hobbes: *Leviathan* (Cambridge 1991) 43.
- 36 Bisschop en Verwijs, *Gedichten*, 65, 199.
- 37 Ibidem, 241, 243-246, 251; K. Cameron, 'Humour and history' in: K. Cameron, *Humour and history* (Oxford 1993) 5-9, 6.

### p. 169 Patrick Naaktgeboren | 'Hoe dichter bij Dordt... Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht'

- 1 G. Geltner, 'Public health and the pre-modern city: a research agenda', *Historical Compass* 10. 3 (2012) 231-245, aldaar 231-232; H.C. 't Jong, 'De mythe van de vuilnisbelt. Een nieuwe benadering van hinderkeuren uit laatmiddeleeuwse steden', *Millennium. Tijdschrift voor Middeleeuwse Studies* 22 (2008) 68-91, aldaar 68-69.
- 2 Voor Amsterdam zie: G. van Tussenbroek, 'Voor de grote uitleg. Stedelijke transformatie en huisbouw in Amsterdam, 1452-1578', *Stadsgeschiedenis* 10. 1 (2015) 1-23.
- 3 M. van der Heijden, *Civic duty: Public services in the early modern Low Countries* (Cambridge 2012) 36-47; A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-18.
- 4 J. van Herwaarden e.a. (reds.), *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 160-171 en 180-185; R.M.R van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden 2015) 164-168 en 310.
- 5 Het keurboek uit 1401 bevat 234 keuren. Later uitgevaardigde keuren kregen een plek in de klepboeken, terwijl rechtsvonnissen van de schepenbank in de aktenboeken werden opgetekend. J.A. Fruin (red.), *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuid-Holland* (2 delen: 's-Gravenhage 1882) Deel 1, I-XVII; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 102-134.
- 6 H. Denessen, 'Twee havenuitdiepingsprojecten in vijftiende-eeuws Dordrecht', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 25. 1 (2006) 10-22, aldaar 12-21.
- 7 Regionaal Archief Dordrecht (RAD). Archief 1, Stadsarchieven: de grafelijke tijd 1200-1572, inv. nr. 6: f. 40v, 74v en 76r; Denessen, 'Twee havenuitdiepingsprojecten', 18-19; C. Rawcliffe, 'Delectable sights and fragrant smells: gardens and health in late medieval and early modern England', *Garden History* 36. 1 (2008) 3-21, aldaar 7-10.
- 8 RAD, Archief 1, inv. nr. 6: f. 44r.
- 9 RAD, Archief 1, inv. nr. 6: f. 47v
- 10 RAD, Archief 1, inv. nr. 6: f. 75r. Deze keur uit het klepboek verwijst naar een eerder uitgevaardigde keur die in het keurboek is vastgelegd. Fruin, *De oudste rechten*, 23 (artikel 58).
- 11 Fruin, *De oudste rechten II*, 63-64.
- 12 Fruin, *De oudste rechten I*, 308-309.
- 13 Aanvankelijk was de schepenbank, naast het Hof van Holland, het enige forum waar Dordtenaren terecht konden voor zaken als burenruzies. In de 17de eeuw konden zij ook terecht bij het College van Reetrekken voor erfscheidingskwesties. In Leiden maakten de stedelingen in de 17de eeuw soortgelijke zaken aanhangig bij de schepencommissie voor burenruzies of het college van vredemakers. Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 226-240 en 267-269.
- 14 RAD, Archief 1, inv. nr. 13: f. 19v.
- 15 Fruin, *De oudste rechten II*, 94-95.
- 16 RAD, Archief 1, inv. nr. 15: f. 84r.
- 17 RAD, Archief 1, inv. nr. 15: f. 104v.
- 18 J. Alleblas, 'Brouwerij De Sleutel' anno 1433" in: H.A. van Duinen en C. Esseboom (reds.), *Jaarboek 2007. Water wordt een feest zodra het bij de brouwer is geweest. Dordtse brouwerijen door de eeuwen heen* (Dordrecht 2008) 140-169, aldaar 143-144.
- 19 RAD, Archief 1, inv. nr. 11: f. 23-25; Fruin, *De oudste rechten I*, 259 en 266-268.
- 20 W.M. van der Schouw (red.), *Dese heerliche stadt. Een zeventiende-eeuwse kroniek van Dordrecht. Door Pieter Goverszoon van Godewijck (1593-1669)* (Dordrecht 2006) 80-81.
- 21 M.C. Howell, 'The spaces of late medieval urbanity' in: M. Boone en P. Stabel (reds.), *Shaping urban identity in late medieval Europe* (Leuven 2000) 3-24, aldaar 7-9 en 17-19; J.D. Hurlbut, 'The sound of civic spectacle: noise in Burgundian

- ceremonial entries' in: C. Davidson (red.), *Material culture & medieval drama* (Kalamazoo 1999) 127-140, aldaar 127-135; E. Lecuppre-Desjardin, 'Grote schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke feestelijkheden in de Bourgondische Nederlanden' in: *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* 2002 (Gent 2004) 19-36, aldaar 19-25.
- 22 Fruin, *De oudste rechten I*, 345; Th. W. Jensma, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Koor en kapittel* (Dordrecht 1983) 58-60 en 143-144; J.L. Kool-Blokland, *Van heilig sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis. Zeven eeuwen ziekenverzorging in Dordrecht en Sliedrecht* (Dordrecht 1995) 18-19.
- 23 RAD, Archief 1, inv. nr. 6: f 72r-72v; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 137-138.

### p. 177 Rombert Stapel | Holland rond 1500

- 1 R. Fruin ed., *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Holland ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII* (Leiden: Brill 1876); R. Fruin ed., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Holland ende Vrieslant om daernaer te reguleren de nyeuwe schiltale. Gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866). Online beschikbaar via <https://socialhistory.org/nl/nationalaccounts/enqueste-en-informacie>.
- 2 Bijvoorbeeld: W.P. Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem 1980) 42-86; W. P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 501-538; E. van Onacker en H. Masure, 'Unity in diversity. Rural poor relief in the sixteenth-century Southern Low Countries', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12 (2015) 59-88; J. de Vries, *European Urbanization, 1500-1800* (London 1984).
- 3 Voor Holland in vijf delen: I. Tirion ed., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden 4-8. Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volkeren 14-18* (Amsterdam 1742-1750); Fruin ed., *Informacie*, xxxii.
- 4 Voor een bibliografisch overzicht van publicaties over of gebruikmakend van de *Enqueste* en *Informacie*: <https://socialhistory.org/nl/nationalaccounts/bibliografie-enqueste-en-informacie/>.
- 5 A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* 1. A.A.G. Bijdragen 16 (Wageningen 1972) 75-92; J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven 1974) 84-91.
- 6 Van der Woude, *Noorderkwartier* 2, 339-361; J.L. van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: Historical national accounts for Holland in 1510/14', *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163.
- 7 A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Republiek in 1795 met de heerlijkheden, ambachten, enz.* Geschiedkundige atlas van Nederland 14 (Den Haag 1913); A.A. Beekman en S. Muller Fz., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart.* Geschiedkundige atlas van Nederland 9 (Den Haag 1921).
- 8 Voor uitgebreide bespreking van de *Enqueste* en *Informacie* als bron, zie de inleidingen van Fruin op zijn edities en de bijdrage van Sillem: *Ibid.*, v-xxxiv; Fruin ed., *Enqueste*, v-xix; J.A. Sillem, 'Holland en West-Friesland 1494-1514', *De Gids* 41 (1877) 512-565.
- 9 J.C. Naber, 'Een terugblik', *Bijdragen van het Statistisch Instituut* 4 (1885) 1-48, aldaar 28.
- 10 Fruin ed., *Informacie*, 266-267.
- 11 'Alsoe de meestendeel van den mannen mede spinnen': *Ibidem*, 297.
- 12 *Ibidem*, 43.
- 13 In de bijbehorende tekst bij de kaart van 1795 wordt ook uitgebreider ingegaan op de methodiek. R.J. Stapel, 'Kaart van het Graafschap Holland (1795)', in: F.W. Lantink en J.J. Temminck ed., *Heerlijkheden in Holland*. Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief 3 (Hilversum 2017) 111-116.
- 14 Voor een uitgebreid – maar niet volledig – overzicht van de gebruikte bronnen: *Ibid.*, 114-116.
- 15 Beekman en Muller Fz., *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550*; Beekman, *De Republiek in 1795*.
- 16 J.A.M.Y. Bos-Rops, H.G. Oost en R.J. Stapel, 'Archievenoverzicht van heerlijkheden en legenda bij de kaart van het Graafschap Holland (1795)', in: F.W. Lantink en J.J. Temminck ed., *Heerlijkheden in Holland*. Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief 3 (Hilversum 2017) 117-152.
- 17 R.J. Stapel, GIS Codes for the County of Holland (1500 & 1795) (IISH Dataverse 2017) <<http://hdl.handle.net/10622/OLN2UJ>>.
- 18 Hiervoor zijn als bron gebruikt de *Geschiedkundige Atlas* van Beekman, de stedenatlas van Jacob van Deventer, en verschillende secundaire bronnen.
- 19 K. Goudriaan en L. Ruitinga, 'Kloosterkaart: Nederlandse middeleeuwse kloosters in kaart gebracht' (2017) <<http://geoplaza.vu.nl/cms/maps/235-kloosterkaart>> [geraadpleegd 24 juli 2017]; K. Goudriaan en B. Stuyvenberg, 'Kloosterlijst: beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters in de Middeleeuwen' (2008) <<http://www2.let.vu.nl/oz/kloos->

terlijst/> [geraadpleegd 2 mei 2016].

- 20 Als basis zijn hiervoor gebruikt: Nederlandse Kastelenstichting. Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats, 'Kastelenlexicon' (1992-2017) <<https://www.kastelen.nl/start-kastelenlexicon-nederland.php>> [geraadpleegd 24 juli 2017]; John Wennips, 'Middelleeuwse kastelen in Nederland' (2002-2017) <<http://www.kastelenin nederland.nl>> [geraadpleegd 24 juli 2017].
- 21 Leiden: Fruin ed., *Informacie*, 237; Medemblik: Ibidem, 104.
- 22 G. Brom, 'Naamlijst der priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505-1518', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 23 (1896) 386-471; G. Brom, 'Naamlijst der priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505-1518 (vervolg)', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 24 (1897) 1-85.
- 23 J.A.E. Kuys, *Repertorium van collegiale kapitels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Middelleeuwse studies en bronnen 148 (Hilversum 2014).
- 24 R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ±1500 tot ±1580* (Utrecht/Antwerpen 1954) 150-167.
- 25 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Werkzame beroepsbevolking; beroep', *StatLine* (2017) (1e kwartaal 2017) <<http://statline.cbs.nl/>> [geraadpleegd 25 juli 2017].
- 26 D. Burger van Schoorl, *Chronyk van de stad Medemblik* (Hoorn: Jan Duyn 1767) 126-155, 451-454; Tirion ed., *Tegenwoordige staat* 4-8; Centraal Bureau voor de Statistiek en NIWI-KNAW, Population census of the Netherlands, 1795. General population in the Batavian Republic (Data Archiving and Networked Services 1998) <<https://doi.org/10.17026/dans-zge-xbkf>> [geraadpleegd 23 maart 2017]; Centraal Bureau voor de Statistiek en NIWI-KNAW, State of Population in the Cities and Municipalities of the Kingdom of the Netherlands, January 1st 1840, as a Result of the Last General Census (Data Archiving and Networked Services 1998) <<https://doi.org/10.17026/dans-22r-vs2z>> [geraadpleegd 12 juli 2017].

---

### p. 188 Beeldessay | Lezen in kleur

- 1 Zie bijvoorbeeld T. Goedings, 'Afs setters en meester-afsetters': de kunst van het kleuren 1480-1720 (Nijmegen [2015]) 48-52 en M. van Delft, 'Illustrations in Early Printed Books and Manuscript Illumination: The Case of a Dutch Book of Hours printed by Wolfgang Hopyl in Paris in 1500' in Hanno Wijsman (red.), *Books in Transition at the Time of Philip the Fair. Manuscripts and Printed Books in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Low Countries* (Turnhout 2010) 131-164.
- 2 Ik bereid thans een bijdrage voor over deze benadering: 'Illustrated Incunabula as Material Objects. The Case of the *Devout Hours on the Life and Passion of Jesus Christ*' voor een bundel onder redactie van R. Hofman et al., *Devotio. Individualization of religious practices in Western European Christianity (c. 1350-c. 1550)*, te verschijnen bij Brepols in 2018. Enkele voorbeelden in dit beeldessay zijn ontleend aan dit onderzoek.
- 3 Over Leeu: K. Goudriaan et al., *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda* (Delft 1993). Houtsneden in incunabelen uit de Nederlanden zijn geïnventariseerd door I. Kok, *Woodcuts in Incunabula Printed in the Low Countries*, 4 dln. (Houten [2013]).
- 4 Kok, *Woodcuts*, dl. I, 172. A. Dlabáčová, 'Religious Practice and Experimental Book Production: Text and Image in an Alternative Layman's "Book of Hours" in Print and Manuscript', *Journal of Historians of Netherlandish Art* 9-2 (2017).
- 5 Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, hs. 202.
- 6 Zie bijvoorbeeld A. Dlabáčová, 'Drukken en publieksgroepen. Productie en receptie van gedrukte Middelnederlandse meditatieve Levens van Jezus (ca. 1479-1540)', *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 321-368, aldaar 330-346.
- 7 Kok, *Woodcuts*, 240-242. A. Dlabáčová, 'Chatten met Scriptura. Het leven van Jezus in een Antwerpse bestseller', *Boekenwereld*, 33 (2017) 25-29.
- 8 Vgl. S. Dackerman (red.), *Painted Prints. The Revelation of Color in Northern Renaissance & Baroque Engravings, Etchings & Woodcuts* (Baltimore 2002) 138 en D. Areford, 'The Image in the Viewer's Hands: The Reception of Early Prints in Europe', *Studies in Iconography* 4 (2003) 5-42, aldaar 17-21.
- 9 Over inkleuring in zijn Nederlandstalige editie van Bartholomeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* zie S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. "Van den proprieteyten der dinghen" (Haarlem 1485) in perspectief* (Hilversum 2004) 62-69.
- 10 G.J. Jaspers, 'Otto von Passau in den Nederlanden', *Neophilologus* 69 (1985) 90-100, aldaar 97.
- 11 Jaspers, 'Otto von Passau', 97.
- 12 Kok, *Woodcuts*, 250 en A. Dlabáčová, 'De houtsnede die niet bestond. Een gecorrigeerde afbeelding in het werk van Gerard Leeu', *Madoc* 30 (2016) 28-40.
- 13 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150 F 10, f. 03v: 'Dit bouck hoert toe lysbet michiel pouwels dochter beghyn wonende te delft opt beghijn hoff'.

---

### p. 204 Uithoek | Hollandse vitten op Schonen

Literatuur: Huib Stam, *Haring, de vis die Nederland veranderde*, Amsterdam, 2015.



## Over de auteurs

---

**Claudia Fris** (1993) is research masterstudent Geschiedenis aan de Universiteit Leiden met als specialisme middeleeuwse geschiedenis. Ze publiceerde in het kader van haar stage bij het Meertens Instituut 'De kleine zeemeermin: de weergave van het sprookje in moderne kinderboeken', *Vertelcultuur: e-zine van het Meertens Instituut over mondelinge overlevering en verhalen vertellen* 3.3 (2016) 6-11, en 'Het ideale leven', *Vertelcultuur: e-zine van het Meertens Instituut over mondelinge overlevering en verhalen vertellen* 4.1 (2017) 17-25. Dit artikel is een bewerking van haar bachelor-scriptie. Contact: [claudiafris@outlook.com](mailto:claudiafris@outlook.com)

**Patrick Naaktgeboren** (1984) heeft in 2015 zijn MA-diploma Geschiedenis Europa 1000-1800 aan de Universiteit van Leiden *cum laude* behaald. In het kader van zijn MA-scriptie heeft hij onderzoek gedaan naar de stedelijke leefomgeving van laatmiddeleeuws Dordrecht: 'Hoe dichterbij Dordt, hoe heerlijker het wordt.' *Ruimte, geur en geluid in laatmiddeleeuws Dordrecht*. Sinds 1 september 2017 is hij in dienst van de Universiteit van Maastricht als promovendus op het project *Private Partnerships*, op het subproject 'Private Partnerships in early modern Antwerp (17th-18th centuries)'. Contact: [patrick.naaktgeboren@outlook.com](mailto:patrick.naaktgeboren@outlook.com)

**Rombert Stapel** (1983) werkt als postdoctoraal onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Hij doet onderzoek naar arbeidsverhoudingen en ruimtelijke aspecten van sociaal-economische vraagstukken. In 2017 promoveerde hij *cum laude* aan de Universiteit Leiden op de Utrechtse kroniek van de Duitse Orde binnen de context van de Nederlandse en Europese geschiedschrijving. Hij publiceerde onder meer 'Kaart van het Graafschap Holland (1795)', in: F.W. Lantink & J.J. Temminck (red.), *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017) 111-116. Contact: [rombert.stapel@iisg.nl](mailto:rombert.stapel@iisg.nl)

**Ad Tervoort** (1968) werkt als universiteitsdocent middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit en is gespecialiseerd in de geschiedenis van onderwijs in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Hij publiceerde onder meer: *The iter italicum and the Northern Netherlands. Dutch Students at Italian Universities and their Role in the Netherlands' Society (1426-1575)* (Leiden 2005) en 'Tijd voor verandering. Erasmus en de Latijnse school te Gouda', in: A.L.H. Hage (red.), *Desiderius Erasmus over opvoeding, Bijbel en samenleving* (Apeldoorn 2017), 109-128). Contact: [a.l.tervoort@vu.nl](mailto:a.l.tervoort@vu.nl)

**Anna Dlabáčová, Carin Gaemers en Ad van der Zee** zijn redacteurs van Holland.

# UITHOEK

## Hollandse vitten op Schonen

Ad van der Zee

Gedurende enkele decennia in de late middeleeuwen, pakweg tussen 1370 en 1415, lag er een klein stukje Holland in Zuid-Zweden. Bij de stadjes Falsterbo en Skanör, op de uiterste zuidpunt van de landstreek Skåne, waren verschillende factorieën gevestigd, *vitten* genoemd, voor het verwerken van vis. Skåne, in het Nederlands Schonen geheten, maakte destijds deel uit van het Deense koninkrijk, en was beroemd om zijn jaarmarkten voor vis, vooral haring. In het vroege najaar trokken ontzagwekkende scholen haring vanuit de Oostzee, door de Sont naar de Noordzee om daar te paaien. Onderweg werd de haring opgewacht door honderden vissersschepen, die de vis letterlijk voor het opscheppen hadden. Als de vangst aan boord was spoedde men zich naar zijn *vitte* en bracht de haring aan land. Daar werd hij gekaakt, gezouten en in tonnen verpakt om op de markt te worden verhandeld. Deze Schonense markten vervulden lange tijd een sleutelrol in het handelssysteem van de Hanze.

Elke vissersplaats van enige omvang die in goede relatie stond tot de Hanze had zijn eigen *vitte* op Schonen waar tot op zekere hoogte de rechtsregels van het land van herkomst golden. Zo had de Overijsselse stad Kampen al een eigen *vitte* in het begin van de 14de eeuw.

Enkele Hollandse steden deden in 1368 mee aan een internationale Hanze-coalitie, gericht tegen de toenemende Deense controle over de Sont. Als dank kregen Amsterdam, Brielle, Enk-



Maarten Streefland

huizen en Wieringen elk een eigen *vitte* op Schonen toegewezen in de buurt van Skanör. Zo'n *vitte* stelde in omvang niet veel voor, je moet denken aan een terrein met wat hutten, schuren en werkplaatsen en een aanlegplaats voor de schepen. De haring moest er verwerkt, de netten geboet en wellicht was er een onderkomen voor de arbeiders; een eenvoudige herberg misschien. De Hollanders mochten er gedurende het vangstseizoen, van september tot november, volgens hun eigen rechtsregels verblijven.

In het begin van de 15de eeuw voltrok zich een ingrijpende gebeurtenis: de haring bleef plotseling weg uit de Oostzee. De enorme scholen vis waarmee half West-Europa werd gevoed, hadden hun trekroutes verlegd. Na het paaien zwommen ze niet meer terug naar de Oostzee, maar bleven op de Noordzee, voor de kust van Noorwegen. De vissers werden gedwongen om de vis te volgen. Ze konden de vangst ook niet meer aan land verwerken: dat lag nu te ver verwijderd van de visgronden. Het gevolg was dat men er toe overging om de haring al aan boord te kaken en in te zouten. Dit bleek een  *blessing in disguise*, want hoe sneller haring na de vangst verwerkt wordt, des te beter houdbaar hij blijft. De *vitten* werden overbodig. Hollandse Nieuwe kwam voortaan niet meer van Schonen, maar direct uit de Noordzee. Dat een paar jaar daarna de Deense koning om politieke redenen alle 'buitenlandse' *vitten* sloot deed toen eigenlijk niet meer ter zake.

---

*Holland, Historisch Tijdschrift* is een driemaandelijks uitgave van de Stichting Historisch Tijdschrift Holland en wordt kosteloos verspreid onder de donateurs in Nederland.

---

**Redactie** – A. de Bruin, E. Beukers, A. Dlačáková, A. Drost (eindredactie), C. Gaemers, F. de Hoog, J. Kamp, W.F.J. Linmans, H. Looijesteijn, K. Lurvink, D. van der Maas, S. Muurling, A. Nobel (hoofdredeactie), A. Petterson, H. Sennema, A. van der Zee.

---

**Kopij** – Kopij voor *Holland, Historisch Tijdschrift* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. S. Muurling, [info@tijdschrift-holland.nl](mailto:info@tijdschrift-holland.nl). De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: [www.tijdschrift-holland.nl](http://www.tijdschrift-holland.nl). Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: W.F.J. Linmans, Universiteit Leiden – Faculteit Geesteswetenschappen, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

---

**Stichting Historisch Tijdschrift Holland** – Stichting Historisch Tijdschrift Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

---

**Secretariaat en donateursadministratie** – Stichting Historisch Tijdschrift Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: [hollandleden@verloren.nl](mailto:hollandleden@verloren.nl), telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren). Minimale donatie: €37,50 per kalenderjaar, voor studenten €17,50, na ontvangst van een donatienota te storten op bankrekening NL58ABNA0590346075 (BIC ABNANL2A) t.n.v. Stichting Historisch Tijdschrift Holland donateursadministratie te Hilversum. Nieuwe donateurs krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden. Losse nummers: bestellen bij Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, tel. 035-6859856, [bestel@verloren.nl](mailto:bestel@verloren.nl). Zie ook [www.verloren.nl](http://www.verloren.nl).

---

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, A. Drost, Welsummerweg 2, 7722 rs Dalfsen, e-mail: [anitadrost@hotmail.com](mailto:anitadrost@hotmail.com)

**Afbeeldingen omslag** – Boven: Prent van Hans Sebald Beham, ca. 1510-1550. Collectie Rijksmuseum; onder: Paneel De Gregoriusmis. Toegeschreven aan de 'Meester van de Levensbron'. (Haarlem ca.1500-1510). Museum Catharijneconvent Utrecht.

ISSN 0166-2511    ISBN 978-90-70403-74-4

© 2017 Stichting Historisch Tijdschrift Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

---

Basisontwerp	Studio Els Zweerink
Productie	Uitgeverij Verloren Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum <a href="mailto:info@verloren.nl">info@verloren.nl</a>



# HOLLAND

historisch tijdschrift



9 789070 403744

De nieuwe middeleeuwen